

БОРИС ВАСИЛЬЕВ
ТОНГЛАР ЭДИ СОКИН БУ ЕРДА...¹

Ҳайдар Иброҳимов таржимаси

1

171-разъездда ўн икки хонадону ўт ўчирувчилар саройи билан аср бошида харсанглардан қурилган пастак, узун омбор омон қолди. Сўнгги бомбардимон пайтида сув минораси қулаб тушиб, поездлар бу ерда тўхтамай ўтадиган бўлди. Немислар энди разъездни бомбардимон қилмас, лекин разъезд устида душман самолётлари ҳар куни чарх урарди. Шу сабабдан, қўмондонлик ҳар эҳтимолга қарши бу ерда иккита зенит тўртлигини² сақлаб турарди.

1942 йилнинг май ойи эди. Ғарбда (салқин тунларда у томондан артиллериянинг бўғиқ гумбури эшитиларди) ҳар икки тараф икки метрлик окоп қазиб позиция уруш олиб боришга мажбур бўлиб қолганди; шарқда немислар канал ва Мурманск йўлини кечаю кундуз бомбардимон қилишарди; шимолда денгиз йўллари учун беомон жанглар борар, жанубда қамалда қолган Ленинград жон-жаҳди билан курашни давом эттирарди.

Бу ер эса оромгоҳни эслатарди. Осойишталик, бекорчиликдан солдатлар ҳаммомнинг иссиқ хонасида бўлган одамлардек бўшашиб юришарди. Ўн икки хонадонда самогон пишириш бобида йўқни йўндирадиган ёш жувонлар ва бевалар туришарди. Янги келган солдатлар уч кунгача ухлашар, шароитни кузатишарди, аммо тўртинчи кунга бориб, кимларнингдир туғилган кунини нишонлаш бошлакар, бутун разъездни қўлбола боданинг чучмал ҳиди ёсиб кетарди.

Разъезд комендант — бадқовоқ Васков, команда

¹ Тақризчи Зухриддин Исомиддинов.

² Тўрттаси бирлаштирилган зенит пулемёти.

устидан тинмай шикоятнома ёзарди. Шикоятномалар сони ўнтага етгач, бошлиқлар Васковга навбатдаги ҳайфсанни ёпиштиришиб, ичкиликдан шишиб кетган нимвзводни алмаштиришарди. Бу орада комендант бир ҳафтагача ёлғиз қолиб, бир ўзи ишни амаллаб турарди. Кейин яна ҳаммаси шу қадар аниқ такрорлардики, старшина олдинги шикоятномалардаги фамилия ҳамда числоларни ўзгартириб, уларни кўчириб қўя қоларди.

— Бекорчи ишлар билан шуғулланыяпсиз!— деб бақирди сўнгги шикоятнома бўйича келган майор.— Ёзув-чизувга муккадан тушиб кетгансиз! Комендант эмас худди мирза!..

— Бизга ичмайдиганлардан юборинг!— туриб олди Васков; у бақироқ бошлиқлардан ҳайиқарди, лекин қайсарлик қилиб, ўз билганидан ҳам қолмасди:— Ичмайдиганлар ва ҳалиги... аёллар масаласига...

— Бичилганларни демоқчимисан?

— Бу ёғини ўзингиз биласиз,— деди старшина эҳтиёткорона.

— Майли, Васков!— деди майор ўзининг қаттиққўл эканидан қизишиб.— Сенга ичмайдиганларини юбораман. Аёллар масаласи ҳам рисоладагидек ҳал қилинади. Лекин, эҳтиёт бўл, старшина, уларни ҳам удалай олмасанг...

— Тушунарли!— тўрслик билан деди комендант.

Майор қуюшқондан чиққан зенитчиларни олиб кетаркан, Васковга хайрлашаётиб, аёлларни ҳамда самогонни кўрганда ундан — старшинадан бурунроқ тескари қарайдиган аскарлардан юбораман, деб яна бир карра ваъда берди. Аммо бу ваъдани бажариш унчалик осон иш эмасакан, уч кунгача бирорта одам келмади.

— Бу анча мураккаб иш,— тушунтирди старшина ўзи турган уйнинг бекаси Мария Никифоровнага.— Иккита бўлинма — бу ичмайдиган йигирматача одам дегани. Бутун фронтни титкиласа ҳамки, ҳозир шунча одамни топиб беришларига кўзим етмаябди...

Бироқ унинг бу гумони асоссиз бўлиб чиқди, чунки эрталаб уй бекаси зенитчилар етиб келишганини жабар қилди. Унинг овозида қандайдир ғайирлик оҳанги бор эди, лекин старшина уйқусираб тургандан, буни сезмади, у ўзини қизиқтирган мавзуда гап очди:

— Командирлари билан келишдимми?

— Командири кўринмайди, Федот Евграфович.

— Худого шукур! — Старшина ўзининг комендантлик лавозимини жуда қадрларди; амални бўлашишдан ёмон нарса йўқ.

— Элбурутдан бекорга қувоняпсиз, — сирли табасум қилди уй бекаси.

— Қувонишлар урушдан кейин бўлади, — Федот Евграфич беканинг гапига шундай ўринли жавоб бериб, фуражкасини кийганча, уйдан чиқди.

Чиқди-ю, донг қотди: уй олдида ҳориб-чарчаган қизлар икки қатор бўлиб саф тортиб туришарди. Старшина ҳамон уйқусираётган бўлсам керак, деб кўзларини пирпиратди, аммо жангчиларнинг гимнастёркалари солдат уставида кўзда тутилмаганда баъзи ерда дўмпайиб, пилоткалар остида турлича тартибга солинган калта-узун сочлар ёйилиб турарди.

— Ўртоқ старшина, алоҳида зенит-пулемёт батальони бешинчи ротаси учинчи взводининг биринчи ва иккинчи бўлинмалари объектни қўриқлаш учун сизнинг ихтиёрингизга келди, — рапорт берди ингичка товушда уларнинг бошлиғи. — Доклад қилаётган взвод командирининг ёрдамчиси сержант Кирьянова.

— Хўёш, — деди уставга мос келмаган тартибда комендант. — Демак, ичмайдиганларни топишибдида...

Куни бўйи унинг қўлидан болта тушмади: зенитчи қизлар хонадонларда туришга рози бўлишмагани сабабли, ўт ўчирувчилар саройида сўри ясади. Қизлар тахта ташишар, унга кўмаклашишар, зағизғондек тинмай сайрашарди. Старшина буларнинг олдида обрўсизланиб қолишдан қўрқиб, қовоғини уйиб олган эди.

— Мендан сўрамай разъезддан бир қадам ҳам четга чиқилмасин, — деб кўрсатма берди у, ҳамма нарса тайёр бўлгач.

— Ҳатто мева тергани ҳамми? — дадил сўради малла бир қиз. Зенитчилар келган заҳотиёқ Васков бу қизнинг шаддотлигини сезганди.

— Ҳали мева пишгани йўқ, — деди у.

— Шовул териш мумкинми? — қизиқсиниб сўради Кирьянова, — бизга иссиқ таомсиз қийин бўлади, ўртоқ старшина; озиб кетамиз.

Федот Евграфич таранг тортиб кийилган гим-

настёркаларга иккиланган бир ҳолатда назар ташлади, аммо бунга рухсат берди:

— Фақат сойдан нарига ўтилмасин. Соё бўйида шовул тўлиб ётипти.

Разъездда осойишталик бошланди, лекин бундан энди комендантнинг аҳволи енгиллашмади. Зенитчилар шўх ва ҳазилкаш қизлар экан, старшина ҳар дақиқа ўзини чўғ устида юргандек ҳис этар, ноўрин гап айтишдан, нотўғри бирон иш қилиб қўйишдан қўрқарди. Қизлар ётоқхонасига эшик тақиллатмай кириш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Мабодо эшик қоқишни унутиб қўйса борми, қизлар шундай чийиллашардики, старшина ташқарига қандай чиқиб кетганини ўзиям билмай қоларди. Федот Евграфич қизларнинг унга мойиллик билдиришиб қилган ишоралари, ҳазилларидан ҳаммадан кўпроқ ҳайиқарди. Шу сабабли худди бир нарчасини йўқотиб қўйгандек, ер сузиб юрарди.

— Вунча тумтайиб юрмасангиз, Федот Евграфич, — деди уй бекаси, унинг қўлостидагилар билан қандай муомала қилаётганини кузатиб. — Улар сизни ўзаро чол деб аташяпти, сиз ҳам шунга яраша иш тутинг.

Федот Евграфич бу йил баҳорда ўттиз иккига кирди, ўзини қарияга чиқаришларини, албатта, ҳазм қилолмасди. Ўйлаб-ўйлаб, бундай гаплар уй бекасининг ўзидан чиққан, мавқеини мустаҳкамлаш учун гапиряпти деган хулосага келди; бека баҳор тунларидан бирида комендант юрагидаги музни эритишга эришган, энди эса табиийки, эгаллаган маррасини мустаҳкамлашга интиларди.

Зенитчи қизлар тунлари учиб ўтаётган немис самолётларига қарата саккизта пулемётдан барабар ўқ узишар, кундузлари кир ювишгани ювишганди; ўт ўчирувчилар саройи атрофида доим уларнинг қандайдир кийим-кечаклари ёйиғлик турарди. Старшина қизларнинг бундай кир ёйиб қўйишларини ножоиз ҳисоблаб, бу тўғрида сержант Кирьяновага лўнда гап қилди:

— Сизлар маскировкани бузаяпсизлар.

— Виз буйруққа асосланамиз, — деди Кирьянова ўйланиб ўтирмай.

— Қанақа буйруқ?

— Тегишли буйруқ. Унда, ҳарбий хизматдаги аёлларга барча фронтларда кийимларини қуритишларига рухсат берилади, дейилган.

Комендантнинг нафаси ичига тушиб кетди: ҳе, жин урсин бу қизларни! Буларга гап топиб бериш қийин; ўринсиз гап қилсанг, қиёматгача ҳиринглаб юришади...

Кунлар дим, қилт этган шамол йўқ; чивин шунақаям кўпайиб кетгандики, қўлда новда тутмасдан бир қадам ҳам юриб бўлмасди. Ҳарбий кишининг новда кўтариб юриши ғалатироқ туюлса ҳамки, бунга парво қилмаслик мумкин эди. Аммо комендант сўнгги пайтлар ҳар қадамда томоқ қириб, йўталиб қўйишга одатланган, бундан у ростакам чолга ўхшаб қолганди; ана шуниси бир оз хижолатли эди.

Унинг бундай юриши жазирама май кунларидан бирида омборга кирганидан бошланди. У ўшанда беҳос турган жойида қотиб қолганди: қаршисида шунақа оппоқ, шунақаям диркиллаган, бунинг устига бир эмас, саккизта баданни кўриб, Васковни тер босганди: биринчи бўлинма қизлари ўз командирлари кичик сержант Осянина бошлиқ брезент устида вужудларини офтобга солиб, худди онадан янги туғилгандек чўзилиб ётишарди. Одоб юзасидан чинқариб ҳам қўйишмади; брезентга юзларини босишиб, миқ этмай ётишибди; Федот Евграфич кимнингдир полизига ўғринча кирган боладек, секингина орқасига тисарилди. Уша кундан буён у кўкйўтал бўлган одамдек, ҳар қадамда ўҳ-ҳўлаб юрадиган бўлиб қолди.

Васков қизлар ичида Осянинанинг бошқача эканлигига олдиндан эътибор берганди: бу жуда жиддий қиз эди. Ҳеч қачон кулмасди, фақат лаблари салгина табассумга келар, аммо ўшанда ҳам кўзларида бирдек жиддият акс этарди. Бироқ Осянинанинг юриш-туриши бир оз ғалатироқ экани ҳам Федот Евграфичнинг диққатини жалб қилганди; уй бекасига аёллар тўғрисида гап очиш унча маъқул иш бўлмаса ҳамки, бу қизни орқаваротдан суриштириб кўришни буюрди.

— У бева экан,— бир кундан кейин маълум қилди Мария Никифоровна лабини алланечук буриб.— Хуллас, расмана хотин, кўнглини олишингиз мумкин.

Старшина индамади: барибир хотин кишига тусунтириб бўлмайди. Волтани олиб, ҳовлига чиқди:

хаёл суриб олиш учун ўтин ёришдан қулайроқ иш йўқ. Уйлайдиган гаплар эса тўпланиб қолган, уларни сарак-пучакка ажратиш керак эди.

Хўш, энг аввал — интизом масаласи. Тўғри, бу жангчилар ичишмайди, аҳоли билан кўнгилхушлик ҳам қилишмайди, булар ишнинг яхши томони. Аммо тартиб йўқ: «Люда, Вера, Катенька — соқчиликка! Катя, сен разводящий» эмиш...

Шу ҳам команда бериш бўлди? Соқчиларни жой-жойига, албатта, тартиб билан, уставга мувофиқ тайинлаш керак. Бу ерда эса масхарабозликнинг ўзгинаси, бунга барҳам бериш лозим, лекин қандай қилиб? Бу ҳақда қизларнинг бошлиғи Кирьянова билан гаплашиб кўрмоқчи бўлди, бироқ унинг жавоби маълум:

— Бизга рухсат берилган, ўртоқ старшина. Қўмондоннинг шахсан ўзи рухсат берган.

Нуқул кулишади, шайтонлар...

— Роса жонингни куйдириб ишляяпсанми, дейман, Федот Евграфич?

У қайрилиб қараб, ёнига ташриф буюрган қўшни аёл Полинка Егоровани кўрди. Разъедадаги аёллар орасида ашаддийси мана шу. Утган ойда тўрт марта туртилган кунини нишонлади.

— Сен ўзингни кўп қийнайверма, Федот Евграфич. Зот учун қолдирилгандек, орамизда бир ўзингсан, биргина жонсан.

Шундай деб, хахолаб кулади. Ёқасининг тугмаси ҳам солинмаган; кўйлаги ичида худди қўш олма қалқиб турибди.

— Энди сен подачига ўхшаб ҳовлима-ҳовли айланасан. Бир ҳафта бир ҳовлида, кейин яна бошқасида. Биз, хотинлар, сенинг хусусингда, шундай келишиб қўйдик.

— Полина Егоровна, сенинг виждонинг борми ўзи? Солдатнинг аёлимисан ёки аллақандай хонимчамисан? Ўзингга ярашадиган гапни гапир.

— Уруш, Евграфич, ҳамма нарсани кечиради. Солдатларни ҳам, солдатларнинг хотинларини ҳам.

Мана қанақа гаплар бор дунёда! Бундайларни аслида бадарга қилса арзийди, лекин қандай йўсинда? Граждан ҳокимияти ўз кучини кўрсатса-чи? Комендантга эса булар бўйсунушмайди: шу тўғрида у ҳатто бақироқ майор билан ҳам гаплашганди.

Ҳа, қисқаси, ўйлайдиган гаплар тўлиб-тошиб, битга сандиққа сиғмайдиган бўлиб қолди. Бунинг устига, ҳар бир жумбоқни алоҳида таҳлил қилиш даркор. Алоҳида таҳлил қилиш...

Унинг деярли саводсиз экани, ҳар ҳолда, анча халал етказяпти. Ўқиш, ёзиш, асосан, қўлидан келади; ҳи^а соблашни ҳам умуман тўрт синф ҳажмида ўрганган, аммо бундан нарига ўтолмади; худди шу тўртинчи синфни тугатай деяётганида, отасини айиқ эзгилади. Қизлар айиқ воқеасини билиб қолишсами, ундан роса кулишар! Шунақаси ҳам бўларкан-да; жаҳон урушида газдан, граждандар урушида қиличдан, қулоқларнинг қирқма милтиғидан омон қолган одам ниҳоят ўз ажали билан ўлмай, нақ айиқ панжасида жон берса! Бу қизлар айиқни, эҳтимолки, фақат ҳайвонот боғида кўришгандир...

Федот Васков, сен деярли саводсиз бўлсанг ҳам комендантликка етишгансан. Булар эса — оддий аскар бўлганларига қарамай, билимдон: ошириб мўлжал олиш, квадрант, снос бурчаги нималигидан хабардор. Гапларидан сезилиб турибди, еттинчи синфни, ҳатто кўпчилик тўққизинчини битиришган. Тўққиздан бешни чиқариб ташласа — тўрт қолади. Демак, булардан анча орқада қолгани аниқ.

Ўйлар унчалик кўнгилли эмасди, шунинг учун Васков жон-жаҳди билан ўтин ёришга тушганди. Унинг қолиб кетгани учун кимни айблаш керак? Ҳалиги шафқатсиз айиқдан шикоят қилишнинг ҳожати бормикан?..

Қизиқ, шу вақтгача у ўзини омадли деб биларди. Ҳамиша бирдай иши юришавермаса ҳам, ортиқча зорланмасди. Ҳар ҳолда, тўлиқсиз тўрт синф маълумоти билан полк мактабини ўқиб битирди ва ўн йил хизмат қилиб, старшина даражасига кўтарилди. Бу жиҳатдан ёмон бўлгани йўқ, лекин бошқа томондан тақдир уни бир оз қисиб қўйди; икки марта унга қарата ўзининг бутун тўпларидан баб-баравар ўт очди, аммо Федот Евграфич тақдир зарбаларига барибир бардош берди. Чидади...

Фин урушидан сал-олдин гарнизон госпиталида хизмат қилган санитар қизга уйланди. Хотини жуда офатижон эди: унга дунёда қўшиқ айтиш, рақс тушиш, вино ичиш бўлса бас эди. Нима қилганда ҳам,

унга бир ўғил туғиб берди. Отини Игорь қўйишди. Игорь Федотич Васков. Ўшанда фин уруши бошланиб қолди. Васков фронтга кетди; иккита медаль билан қайтиб келганида тақдир биринчи марта унга зарба берди: у фронтда қор кечиб юрганида, хотини полкдаги мол доктори билан дон олишиб, жануб томонга кетиб қолибди. Федот Евграфич дарҳол ҳисоб-китобни тўғрилади, болани суд орқали ўзига олиб, қишлоққа, ойисининг бағрига жўнатди. Бир йилдан кейин бола ўлди, мана ўшандан буён Васков бор-йўғи уч мартагина жилмайди: орден топширган генералга, елкасидан снаряд парчасини олиб ташлаган жарроҳга-ю, сезгирлиги учун уй бекаси Мария Никифоровнага.

Хуллас, ўша снаряд парчаси эвазига ҳозирги лавозимни эгаллади. Омборда айрим ашёлар қолган, бу ерга соқчи қўйилмаганди, лекин комендантлик лавозимини жорий қилишиб, унга ўша омборни қўриқлашни топширишди. Старшина объектни ҳар куни уч марта айланиб чиқар, қулфларни текширар ва ўзи тутган дафтарга бир хил қилиб: «Объект текшириб чиқилди, тартибсизлик рўй бергани йўқ», деб ёзиб қўярди. Текширган вақтини ҳам белгиларди, албатта.

Старшина Васков хизматни тинч ўтар эди. Деярли шу кунгача умуман тинч эди. Энди эса...

Старшина хўрсиниб қўйди.

2

Рита Муштакова урушгача бўлган ҳамма воқеалар ичида мактабда ўтказилган қаҳрамон чегарачилар билан учрашув кечасини яхши эслаб қолганди. Ўша кечага машҳур чегарачи Карацупа келмаган, итнинг оти ҳам Индус эмасди, шунга қарамай, Рита бу учрашувни ҳозиргина бўлиб ўтгандай яхши эслар, уятчан лейтенант Осянин кичкина чегара шаҳарчасининг ёғоч ётқизилган йўлкасида у ёнида бораётгандек бўларди. Лейтенант қаҳрамон ҳам эмас, делегация составига тасодифан кириб қолган ва бундан гоят уялар эди.

Рита ҳам шаддот қизлардан эмасди: у на чегарачиларни табриклашда ҳам, бадий ҳаваскорликда ҳам қатнашмай, залда ўтирар, ёши ўттизга етмаган меҳмонлардан бирортасига биринчи бўлиб гап қотишдан кўра, ер ёрилиб, ер қаърига кириб кетишга рози эди.

Рита лейтенант Осянин билан тасодифан ёнма-ён ўтириб қолган, иккаласи ҳам қимирлашга қўрқиб, олдинга тикилганча қотиб ўтиришарди. Кейин мактаб кечасини бошқарувчилар ўйин бошлашди, уларнинг яна бирга бўлишига тўғри келди. Кейин умумий ўйин-вальс бошланди, улар рақсга тушишди. Сўнг дераза олдида туришди. Кейин... Ҳа, кейин у кузатиб қўйди.

Ушанда Рита жуда муғамбирлик қилди; уни энг узоқ йўлдан бошлади. У эса барибир жим борар ва фақат чекар, ҳар сафар чекишга ундан тортинибгина рухсат сўрарди. Йигитнинг бу тортинчоқлигидан Ританинг юраги шувиллаб кетарди.

Улар хайрлашаётиб ҳатто, қўл олишмади, бир-бирига бош ирғаб қўя қолишди. Лейтенант заставага жўнаб кетди ва ҳар шанба қисқа-қисқа хат ёзиб турди. Рита эса ҳар якшанба узундан-узоқ жавоб хат ёзарди. Ёзгача ёзишмалар шу тарз давом этди: июнда у шаҳарчага уч кунга келди ва чегара нотинч, бошқа отпуска беришмайди, шунинг учун дарҳол ЗАГСга борамиз, деди. Рита ҳам бу таклифдан ҳеч ажабланмади, аммо ЗАГСда бюрократлар ўтиришган экан, улар рўйхатга олишдан бош тортишди, чунки Ританинг ўн саккизга тўлишига ҳали беш ярим ой бор эди. Лекин улар шаҳар коменданти ҳузурига, у ердан Ританинг ота-онаси ҳузурига боришди ва ўз айтганларини қилишди. Рита синфидагилар орасида биринчи бўлиб эрга тегди. Яна қанақасига денг — чиройли командирга, бунинг устига чегарачига. Дунёда ундан бахтли қиз йўқ эди.

Заставада уни дарров хотин-қизлар советига сайлашди ва ҳамма тўгаракларга аъзо қилиб ёзиб қўйишди. Рита ярадорларни боғлашни, отишни, чавандозликни, граната улоқтириш ва газдан қандай сақланишни ўргана бошлади. Бир йилдан кейин ўғил кўрди, отини Алик — Альберт қўйишди, яна бир йилдан кейин эса уруш бошланди.

Урушнинг ўша биринчи куни беш-олти киши ўзини йўқотиб қўймаган бўлса, улардан бири Рита эди. У умуман босиқ, мулоҳазали эди, аммо ўша кунги хотиржамлигининг сабаби бошқа: Рита ўглини майдаёқ ота-онасиникига жўнатган, шу сабабли бегона болаларни қутқариш билан шуғуллана оларди.

Застава душман ҳамласига ўн етти кун бардош берди. Рита кечаю кундуз узоқдан отишмани эшитар, кўнглида шу отишмада эри соғ-саломат юрганига, чегарачилар армия қисмлари етиб келгунча бардош беришларига ва биргаликда зарбага зарба билан жавоб қилишларига умид боғларди. Ахир заставада: «Тун кирди; чегарани қоплади зулмат, лекин ундан ўтолмас ҳеч ким, совет ерига душман суқолмас тумшук...» деб куйлашни севишарди. Аммо кунлар ўтаверди, ёрдам етиб келмади ва ўн еттинчи куни застава жим бўлиб қолди.

Ритани ватан ичкарасига жўнатмоқчи бўлишди, у эса жангга юборишларини сўрарди. Уни ҳайдашар, зўрлаб теплушка вагонга киритиб қўйишар, лекин застава бошлигининг ўринбосари старший лейтенант Осяниннинг қайсар хотини бир кундан кейин яна истеҳкомли район штабида пайдо бўларди. Ниҳоят уни санитаркаликка олишди, ярим йилдан кейин эса полк зенитчилар мактабига ўқишга юборишди.

Старший лейтенант Осянин эса урушнинг иккинчи куни тонгда бошланган қарши ҳужум вақтида ҳалок бўлганди. Рита буни июлда, чегарақи сержант забт этилган заставадан бир амаллаб ўтиб келгандан кейин билди.

Бошлиқлар қаҳрамон чегарачининг кулги нималигини билмайдиган бевасини қадрлашарди: буйруқларда қайд этишар, намуна қилиб кўрсатишар эди. Шу сабабли мактабни тугатгандан кейин ўша застава турган, эри шиддатли найзабозлик жангида ҳалок бўлган жойга юбориш ҳақидаги шахсий илтимосини инобатга олишди. Бу ерда фронт жиндеккина чекинган: кўлга ёпишиб олиб, ўрмонларни пана қилиб, собиқ застава ва бир вақтлар лейтенант Осянин тўққизинчи «Б» ўқувчиси билан танишган шаҳарча ўртасида ерга қапишиб, қотиб қолган эди.

Энди Рита мамнун: у ниятига етди. Ҳатто эрининг ҳалокати уқубатлари ҳам юрагининг бир бурчагига яширилди; унинг иши, бурчи ва нафратини сочиши учун бутунлай аниқ нишон бор эди. У жим ва шафқатсиз нафратланишни ўрганиб олди, ҳозирча унинг расчёти душман самолётини уриб тушира олмаган бўлса-да, у ҳар ҳолда немис азростатини илма-тешик қила олди. Аэростат ёниб, пучқайиб қолди;

корректировка қилиб турган душман ўзини саватдан ташлаб, ерга тошдек қулади.

— От, Рита!.. От!..— деб бақиршарди зенитчи қизлар.

Рита эса тушаётган нуқтани кутиб турарди. Немис ерга яқин қолгач, парашют боғичини тортиб, ўзининг немис худосига шукрона айтаётганда у гашеткани оҳиста босди. Тўрт стволдан баравар отилган ўқ қора шарпани бўлиб ташлади, қизлар қувониб бақириб, уни ўпиша кетди, у эса зўрма-зўраки табассум билан қараб турарди. Туни билан у титраб-қақшаб чиқди, взвод командирининг ўринбосари Кирьянова унга чой ичириб, тасалли берарди:

— Ўтиб кетади, Ритуха. Мен биринчисини ўлдирганимда, ўлишимга сал қолган, худо ҳақи, рост. Лаънати бир ойгача тушимга кириб юрди...

Кирьянова кўп жанглارни кўрган қиз эди: фин урушидаёқ санитар сумкаси билан олдинги маррада озмунча километр йўлни сургалиб ўтмаган, ордени ҳам бор эди. Рита уни характери учун ҳурмат қилар, лекин унчалик қалин эмасди.

Айтмоқчи, Рита умуман кўпчиликка аралашмас эди: бўлинмаси нуқул комсомол қизлардан иборат эди. Ёш эмас, йўқ, аммо гўр қизлар. Улар на муҳаббатни, на оналикни, на ғамни, на қувончни билишар, топган гаплари лейтенантлар-у, бўса ҳақида эди, бу эса ҳозир Ританинг асабига ёмон таъсир қиларди.

— Ухланглар!..— деб қисқа буйруқ қиларди у, муҳаббат савдоси ҳақидаги навбатдаги гапларни эшитиб.— Яна бунақа аҳмоқона гапларни эшитсам, соқчиликдан бўшамайсан.

— Чакки қилияпсан, Ритуха.— Кирьянова эринчоқлик билан эътироз билдиради.— Вайсапаверсин, зериктирмай ўтиришибди.

— Севиб қолишса — ҳеч нарса демайман. Аммо пана-пастқамда ялашиб-юлқашиларига ҳеч тушунмайман.

— Ўзинг намуна бўл,— деб кулади Кирьянова.

Рита дарров жим бўлиб қолади. Бундай бўлишини у тасаввур ҳам қилолмайди: унинг учун дунёда эркак зоти йўқ энди. Фақат бир эркак бор эди — урушнинг иккинчи куни тонгида одами кам қолган заставани

найзабозлик жангига бошлаб борган йигит. Энди Рита ўзини тутиб, дадил бўлишга ҳаракат қилиб яшарди.

Май арафасида расчёт роса қийналди: чаққон «мессер»лар билан икки соат жанг қилишди. Немислар қуёш томондан келишар, зениткалар устига шўнғиб, ўқ ёғдиришарди. Ҳамма вақт бировга билдирмай ниманидир кавшаб юрадиган пучуқ, хунук, ўқ ташийдиган семиз қизни ўлдиришди, яна иккитасини енгил ярадор қилишди. Дафн этишга қисм комиссари келди, қизлар уввос солиб йиғлашарди. Қабр устида салют беришди, кейин комиссар Ритани бир четга чақирди:

— Бўлинмани тўлдириш керак.

Рита индамади.

— Коллективингиз соғлом, Маргарита Степановна. Узингиз биласиз, фронтда хотин кишига ҳамма гап отаверади. Лекин ўзини тута олмайдиган хотинлар ҳам бўлади.

Рита яна индамади. Комиссар оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солиб, махорка тутатди-да, бўғиқ овозда гапирди:

— Штаб командирларидан бири — оилалик одам-у, ҳалиги, маъшуқа ортирибди. Ҳарбий Совет аъзоси буни билиб қолиб, ўша полковникни исканжага олди, қизни бирор ишга — соғлом, яхши коллективга жойлаштириб қўйишни эса менга топширди.

— Юбраверинг, — деди Рита.

Эрталаб уни кўриб, кўз узолмай тикилиб қолди: қиз баланд бўйли, малласоч, оппоқ эди. Кўзлари эса болаларникидек яшил ва юм-юмалоқ.

— Жангчи Евгения Комелькова сизнинг ихтиёрингизга...

Ўша куни ҳаммомга тушиладиган кун эди. Уларнинг навбати келгач, ҳаммомнинг кийим ечадиган хонасида қизлар янги келганга мўъжизага қарагандек тикилиб қолишди.

— Женька, сув парисининг ўзгинасисан...

— Женька, баданинг бунча тиниқ бўлмаса...

— Женька, сенинг қоматингга қараб ҳайкал ясаса бўларкан!..

— Женька, сийнабанд тақмай юрсанг ҳам бўларкан!

— Вой, Женька, сени музейга қўйиш керак. Қора

духоба устига ўтқазиб, ойна билан беркитиб қўйиш лозим...

— Бахтсиз аёл,— Кириянова хўрсинди.— Шундай келишган қадди-қоматни ҳарбий кийим остига яшириб юриш ўлим билан барабар.

— Гўзал,— деди Рита оҳиста.— Гўзаллар камдан-кам бахтли бўлишади.

— Узингга ҳам шама қиляпсанми?— Кириянова жилмайди.

Рита яна жим бўлиб қолди, Ҳа, у взвод командирининг ўринбосари Кириянова билан дўстлашолмади. Ҳеч ҳам тил топишолмаяпти.

Женька билан эса дўстлашиб кетди. Бир кун ўз-ўзидан, ҳеч қандай тайёргарликсиз, синашта бўлмай турибоқ Рита унга ўз ҳаёти ҳақида сўзлаб берди. Ҳам насиҳат қилмоқчи, ҳам ўз ҳаётини мисол келтириб мақтанмоқчи бўлди. Женька эса бунга жавобан на ачинди, на ҳамдард бўлди. Қисқагина қилиб:

— Демак, душманда шахсий ўчинг бор экан,— деб қўя қолди.

Бу гапни шундай айтдики, Рита полковник билан унинг ўртасида бўлган гапларни ипидан-игнасигача билса ҳам:

— Сенинг ҳамми?— деб сўради.

— Мен — ҳозир ёлғизман. Ойим, синглим, укам — ҳаммасини пулемётдан қириб ташлашди.

— Отишмадами?

— Ушлаб, отиб ташлашган. Комсостав оиласи деб ушлаб олиб, отиб ташлашган. Мени эса рўпарадаги уйга эстон аёли яшириб қўйганди, ҳаммасини кўриб турганман. Ҳаммасини!.. Синглим энг кейин йиқилди: атайлаб отишди...

— Менга қара, Женька, полковник-чи?...— Рита шивирлаб сўради.— Қандай ботиндинг-а, Женька?..

— Ботиндим-да!..— Женька жаҳл билан малла сочларини силкитиб жавоб қилди.— Насиҳатгўйликни ҳозир бошлайсанми ёки отбойдан кейинми?

Женьканинг тақдири олдида Ританики унчалик бўлмай қолди. Шуниси қизиқки, Рита гўё бирор жойи лат егандек, анча бўшашиб қолди. У баъзан ҳатто кулар, қизларга қўшилиб қўшиқ айтар, лекин Женька билан ёлғиз қолгандагина ўзини эркин сезар эди.

Малласоч Комелькова, бошига тушган фожеаларга

қарамай, гоят одамшаванда, қувноқ ва шўх эди. Гоҳ бўлинмадаги қизларни кулдириш учун бирор лейтенантни ҳазил билан мот қилар, гоҳ бўш вақтларда қизларнинг «ла-ла» лаб жўр бўлишида «Циганочка»га қойил қилиб рақс тушарди, гоҳ бирдан ҳаммани ўз оғзига қаратиб бирорта ишқий саргузаштни ҳикоя қилиб берарди.

— Сен саҳна учун яратилгансан, Женька, — Кирьянова хўрсиниб қўяди. — Шундай ажойиб хотиннинг умри бекор ўтяпти-я!..

Ританинг авайлаб асраб келаётган ёлғизлиги шу тариқа тамом бўлди. Женька ҳаммасини остин-устун қилиб юборди. Уларнинг бўлинмасида Галка Четвертак деган кўримсизгина бир қиз бор эди. Озгин, бурни узун, сочи похолдан ясалгандек, кўкраги болаларникидек ясси. Ҳаммомда Женька уни ювиб-таради, сочи ни яхшилаб турмаклади, гимнастёркасини қаддига мослаб берди — Галка гўлдек очилиб кетди. Кўзлари бирдан порлай бошлади, табассум ҳам пайдо бўлди. Уша кундан бошлаб Галка Женькадан бир қадам ҳам узоқлашмайдиган бўлиб қолгани учун энди улар — Рита, Женька, Галка учовлон бирга юришарди.

Зенитчи қизлар олдинги маррадан объектга ўтказиш ҳақидаги хабарни норозилик билан кутиб олишди. Фақат Рита индамади: штабга бориб, харитага қаради-да:

— Менинг бўлинмамни юборинглар, — деди.

Қизлар ҳайрон бўлишди. Женька қаршилиқ қилиб исён кўтарди, лекин эртасига бирданига ўзгариб қолди. Қизларни разъездга боришга ташвиқот қила бошлади. Нима учун, нега бундай бўлганини ҳеч ким тушунмасди, аммо жим бўлиб қолишди: Женька айтдими — демак, зарур экан. Гап-сўзлар дарров тўхтади, йўлга ҳозирлик бошланди. Разъездга келишлари биланоқ Рита, Женька ва Галка бирдан чойни қандсиз ичадиган бўлиб қолишди.

Уч кундан сўнг Рита разъезддан ғойиб бўлди. Ут ўчирувчилар саройидан сирғалиб чиқиб, уйқуга кетган разъездни шарпа каби кесиб ўтди-ю, шудрингдан нам тортган зиркзорда ғойиб бўлди. Ут босган ўрмон сўқмоғидан қатта йўлга чиқиб, биринчи юк машинасини тўхтатди.

— Йўл бўлсин, гўзал қиз? — сўради мўйловдор

старшина. Тунда машиналар фронт орқасига овқат келтириш учун жўнар, уларни уставни унча яхши билмайдиган кишилар кузатиб боришарди.

— Шаҳаргача элтиб қўясизларми?

Машина кузовидан ёрдамлашгани қўллар чўзилди. Рита руксат кутиб турмай ғилдирак устига оёқ қўйди-ю, бир сакраб юқорига чиқиб олди. Уни брезент устига ўтқазиб, елкасига пахталик ташлаб қўйишди:

— Қизалоқ, бирор соат мизғиб ол...

Эрталаб эса у яна ўз ўрнида эди.

— Лида, Рая, нарядга!..

Ҳеч ким кўрмади, Кирьяновага эса кимдир айтиб қўйди. Аммо у ҳеч нима демади, ўзича кулиб:

— Мағрур қиз бирортасини орттирганга ўхшайди. Майли, балки кўнгли юмшар...— деб қўйди.

Бу ҳақда Васковга ҳам бир оғиз гапирмади. Сирасини айтганда, қизларнинг бирортаси ҳам Васковдан қўрқмасди, Рита эса умуман тап тортмасди. Ахир Васков разъездда пўпанак босган тўнкадек кезиб юради, биладиган сўзи йигирмата, улар ҳам уставдан олинган. Ким уни одам қаторига қўшади?

Аммо форма деган нарса бор, айниқса армияда. Шу форма Ританинг тунги сафарлари ҳақида Женька билан Галка Четвертакдан бошқа ҳеч ким билмаслигини талаб қиларди.

Қанд, қотирилган нон, буғдой ёрмаси, баъзан эса гўшт консерваси шаҳарчага «сафар» қиларди. Омади келганидан эс-ҳушини йўқотган Рита ҳафтада икки-уч марта кечаси шаҳарга югурарди, шунинг учун қорайиб, озиб кетди. Женька унинг қулоғига таънаомуз шивирларди:

— Тинканг қуриб қолди, ойиси. Патрулга дуч келиб қолсанг ёки бирорта командир суриштириб қолса — ишинг пачава.

— Жим бўл, Женька, мен омадлиман!..

Ўзининг эса бахтдан кўзлари порлайди: бунақа аёл билан жиддий гаплашиб бўлармиди? Женьканинггина кўнгли нотинч эди:

— Эҳтиёт бўл, Ритка!..

Ўзининг тунги сафарларидан Кирьянова хабардорлигини Рита дарров сезиб қолди: қарашларидан, кинояларидан сездди. Гўё Рита старший лейтенантига чиндан ҳам хоинлик қилгандек, Кирьянованинг киноя-

лари уни жигибийрон қиларди. Жаҳли чиқиб, силтаб ташламоқчи бўлди-ю, Женька йўл қўймади. Маҳкам ёпишиб, четга олиб чиқди:

— Майли, Рита, нима деб ўйласа ўйлайверсин!..

Рита ўзига келди: Женьканинг гапи тўғри. Ҳар қанақа ифлос гап тўқиса ҳам майли, ишқилиб жим юрса, халақит бермаса, Васковга чақиб қўймаса бўлгани. Васков минғиллаб, шундай эговлайдики, ёруғ дунё кўзингга қоронғи кўриниб кетади. Буни аллақачон билиб олишган: биринчи бўлинмадан икки дугонани старшина дарё ортида ушлаб олди. Тўрт соат — тушлиқдан кечки овқатгача насиҳат қилди: устав, инструкция, қўлланмалардан цитаталарни ёддан ўқиб берди. Қизларни шунчалик йиғламоқдан бери қилдики, энди дарёнинг нариги томонига ўтиш у ёқда турсин, ҳовлидан ташқарига чиқмасликка қасам ичишди.

Лекин Кирьянова ҳозирча жим юрарди.

Оқ тунлар бошланди. Шамол эсмасди. Кечки шафакдан тонггача узундан-узоқ нимқоронғиликда гуллаётган ўтлар иси анқир, зенитчи қизлар эса хўроз иккинчи марта қичқиргунга қадар ўт ўчирувчилар саройи олдида қўшиқ айтишар эди. Энди — Рита шаҳарчага қатнашини фақат Васковдан сир тутар, кечки овқатдан кейин кўп ўтмай ғойиб бўлар, тонготарда қайтиб келарди. У икки кун оралатиб шаҳарчага борарди.

Рита разъездга қайтишни ҳамма нарсадан ҳам яхши кўрарди. Патрулга дуч келиб қолиш хавфи энди орқада, этикни бир-бирига боғлаб, елкасига ташлаб олиб, муздек шудрингга яланг оёқ, хотиржам юриш мумкин.

Шудринг кечиб, келгуси учрашув тўғрисида, онасининг шикоятлари ва келгуси бесўроқ кетиш ҳақида ўйлаш нақадар лаззатли. Келгуси учрашувни бошқаларнинг аралашувисиз ёки унга қарам бўлмаган ҳолда ўзи белгилай олишидан Рита бахтиёр эди.

Лекин уруш давом этар, у инсон ҳаётини ўз билганича истаган кўйига солар, кишилар тақдири бири-бири билан чалкаш ва тушуниб бўлмайдиган даражада туташиб кетган эди. Кичик сержант Маргарита Осянина сокин 171-разъезд комендантини алдаб юрганда СД империя хизматининг С 219/702 номерли «ФАҚАТ ҚЎМОНДОНЛИК УЧУН» деб белги қўйил-

ган директивасига имзо чекилгани ва амалга оширила бошлаганидан мутлақо беҳабар эди.

3

Бу ерда тонглар жуда сокин эди.

Рита яланг оёқ юриб борар, елкасида этиги тебраниб турарди. Ботқоқдан қалин туман тарқалиб, оёғини музлатар, кийимига ўтирарди. Рита эса разъездга яқинлашгач, таниш тўнкага ўтириб, қуруқ пайпоғи ва этигини кийиб олишини мамнунлик билан ўйларди. Йўловчи машина келишини узоқ кутиб қолганидан ҳозир шошилиб борарди. Старшина Васков эса тонг ёришмаёқ ўрнидан туриб, омбор қулфини текширгани жўнар эди. Рита худди омбор олдидан чиқиши керак эди: унинг таниш тўнкаси ёғоч девордан икки қадамча нарида, бута орқасида эди.

Иккита муюлишдан ўтиб, ольхазордан тўғри кесиб чиқса, тўнкага етади. Рита биринчи муюлишдан ўтди-ю, қотиб қолди: йўлда одам турарди.

У тескари қараб турибди: новча, холдор плашч-палаткада, елкасида нимадир букирга ўхшаб дўппайиб чиқиб турибди. Унг қўлида тасма билан тортиб боғланган узунчоқ тугун, кўкрагида автомат осиглиқ.

Рита ўзини бута орасига олди, бута силкиниб, унинг устига шудринг ёғилди, лекин у ҳеч нарса сезмади. Нафасини ичига ютиб, сийрак барглар орасидан худди, тушида кўраётгандек, йўлда қимирламай турган бегона кишига қаради.

Ўрмондан иккинчиси чиқди: бўйи сал пастрoқ, кўкрагида автомат, қўлида худди ҳалигидақа тугун. Улар баланд пошнали, шнурли ботинкалари билан шудрингли ўтлар устидан шарпасиз тўғри Рита томон юришди.

Рита муштумини оғзига тиқиб, оғрийдиган даражада тишлади. Ишқилиб беихтиёр қимирламаса, бақириб юбормаса, буталар оралаб қочиб қолмаса бўлгани. Улар ёнгинасидан ўтиб кетишди: четдагиси Рита яширинган бутага тегиб ўтди. Индамай, овоз чиқармай, соя каби ўтишди-ю, ғойиб бўлишди.

Рита кутиб турди: бошқа ҳеч ким кўринмади. Оҳиста чиқиб, йўлни кесиб ўтди-да, буталар орасига шўнғиди, яна қулоқ солди.

Сукунат.

Ҳансираб, йўлни кесиб тиккасига югурди: этиги орқасига урилиб борарди. Посёлкада яширинмай чопиб кетди, тақа-тақ ёпилган эшикни тақиллатди:

— Уртоқ комендант!.. Уртоқ старшина!..

Ниҳоят эшик очилди, галифе шимда, яланг оёғига шиппак илиб олган Васков бамазий ичкўйлакда останада кўринди. Уйқу қочмаган кўзлари пирпиради.

— Нима?

— Ўрмонда немислар!..

— Хўш... — Федот Евграфич майнавозчилик қиляпти шекилли деб ўйлаб, ишонқирамай кўзларини қисди. — Қаердан билдинг?

— Ўзим кўрдим. Иккита. Автомати бор, маскировка халатида.

Йўқ, алдаётганга ўхшамайди. Кўзларида қўрқув бор...

— Шу ерда туратур.

Старшина ўзини уйга урди. Ёнғин чиққандек шошилиб этигини, гимнастёркасини кийди.

— Нима гап, Федот Евграфич? — деб сўради бека қўрқиб.

— Ҳеч нарса. Сизга алоқаси йўқ.

Тўппонча осиглиқ камарини боғлаётиб, кўчага югурди. Осянина жойидан қимирламай, этигини ҳамон елкасидан олмай турарди. Старшина беихтиёр унинг оёғига қаради: ҳўл, қизариб кетибди, бош бармоғига хазон ёпишиб қолибди. Демак, ўрмонда яланг оёқ юрибди, этигини елкасига осиб олибди. Ҳозир, демак, шунақа жанг қилишаркан-да.

— Команда бер — ҳамма қуролни олсин: жангга вазега тревога. Кирьянова ҳузуримга келсин. Тез!..

Икки томонга югуриб кетишди: қиз — ўт ўчирувчилар саройига, у эса — темир йўл будкасига, телефонга. Ишқилиб алоқа узилмаган бўлсин-да...

— «Қарағай», «Қарағай!..» Ҳа, онангни эмгур... Ё ухлашяпти, ё бузилган... «Қарағай!..», «Қарағай!..» Ҳу сени!..

Таъсир қилди!..

— «Қарағай» эшитади.

— Ун еттинчи гапиряпти. Учтинчи ула! Тез бўл, ЧП!

— Улаяпман, бақирма. ЧП эмиш...

Трубкада нимадир узоқ шитирлади, хириллади, кейин узоқдан эшитилган овоз сўради:

— Васков, сенмисан? Нима бўлди?

— Худди шундай, ўртоқ Учинчи. Ўрмонда, бизга яқин жойда немислар. Бугун пайдо бўлишди, икки киши...

— Ким кўрди?

— Кичик сержант Осянина...

Кириянова кирди: пилоткаси йўқ. Зиёфатга келгандек бош ирғаб сўрашди.

— Мен тревога кўтардим, ўртоқ Учинчи. Ўрмонни титкилаб чиқмоқчиман...

— Титкилашга шошилма, Васков. Уйлаб кўриш керак: объектни қаровсиз қолдирсак — бошимизни силашмайди. Немисларингни афти-башараси қанақа ўзи?

— Айтишларича, маскхалатда, автоматлари бор. Разведка...

— Разведка дейсанми? Улар нимани разведка қилади? Бека билан қучоқлашиб ётишингними?

Шунақа, ҳамиша Васков айбдор. Ҳамма захрини Васковга сочади.

— Нега индамайсан, Васков? Нималарни ўйлаяпсан?

— Уларни тутиш керак, ўртоқ Учинчи. Узоққа кетмай туриб тутиш керак.

— Тўғри ўйлабсан. Командадан беш кишини олгин-да, ҳали изи ўчмасидан орқасидан жўна. Кириянова ўша ердами?

— Шу ерда, ўртоқ...

— Трубкани унга бер.

Кириянова гапни қисқа қилди: икки марта «Эшитаман», деди-ю, беш мартача бош ирғади. Трубкани жойига қўйиб, гаплашиб бўлдик, дегандек, босиб қўйди.

— Сизнинг ихтиёрингизга беш киши ажратиш буюрилди.

— Менга анави немисларни кўрганни бер.

— Осянина бошлиқ бўлиб боради.

— Жуда соз, одамлар саф бўлсин.

— Саф қилинган, ўртоқ старшина.

Шу ҳам саф бўлди-ю. Бирининг сочи худди ёлдек белига тушиб турибди, бошқасининг бошида қанақа-

дир қоғозлар. Жангчилар эмиш!.. Бунақалар билан ўрмонни титиб, автоматли немисларни тутишнинг ўзи бўладими!..

Уларнинг қўлларида эса 1891—1930 йилги намуна асосида тайёрланган қадрдон милтиқ.

— Вольно.

— Женя, Галя, Лиза...

Старшинанинг афти бурушди:

— Осянина, тўхтанг! Балиқ тутгани эмас, немисларни ушлагани кетяпмиз. Жилла қурса отишни биладиганларни...

— Билишади.

Васков, билганингни қил, деб қўл силтамоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб қолди:

— Яна бир гап. Балки бирортангиз немисча биларсиз?

— Мен биламан.

Сафдан чийиллаган овоз эшитилди. Федот Евграфич жуда хафа бўлиб кетди:

— Мени нимаси? Мен дегани нимаси? Доклад қилиш керак.

— Жангчи Гурвич.

— Ох-хо-хо... Қўлингни кўтар дегани, уларнинг тилида қандай бўлади?

— Хенде хох.

— Тўғри,— старшина ниҳоят қўл силтади.— Ут бу ёққа, Гурвич...

Бештаси саф бўлди. Болалардек жиддий, лекин ҳовирча чехраларида қўрқув сезилмасди.

— Икки кунга кетяпмиз, менинг мўлжалим шундай. Қуруқ паёқ, беш обоймадан ўқ олинси. Тартибга солинглар ўзларингни... Яъни тўйиб овқатланинг, пой-афзални одамлардек кийинг, ўзларингга қаранглар, тайёрланинглар. Ҳаммасига қирқ минут вақт бераман. Тарқал!.. Кирьянова, Осянина, мен билан юринглар.

Жангчилар нонушта қилиб, сафарга тайёрланишга ётганда старшина сержантларни уйига кенгашга олиб кетди. Хайриятки, бека қаёққадир чиқиб кетибди. Лекин ўринни йиғиб қўймапти, иккита ёстиқ ёнма-ён турибди... Федот Евграфич сержантларни шўрва билан меҳмон қилди ва эски, букилган жойлари титилиб кетган уч верстли харитани кўздан кечирди.

— Демак, манави йўлда учратибсан-да?

— Мана бу ерда,— Осянинанинг бармоғи харитага енгил тегди.— Ёнимдан катта йўл томонга ўтиб кетишди.

— Йўл томонга?... Эрталаб соат тўртда сен ўрмонда нима қилиб юргандинг?

Осянина жавоб бермади.

— Шунчаки, ҳожатга чиққан,— деди Кирьянова старшинага қарамай.

— Ҳожатга?— Васковнинг жаҳли чиқди: шунақаям ёлғон гапиришадими!— Бунинг учун шахсан ўзим ҳожатхона қуриб берганман. Ёки унга сизмаяпсизларми?

Иккаласи хўмрайиб туришарди.

— Биласизми, ўртоқ старшина, шунақа нарсалар борки, хотин кишининг уларга жавоб бериши шарт эмас,— деди яна Кирьянова.

— Бу ерда хотин киши йўқ!..— бақирди комендант. Ҳатто кафти билан столни енгил шапатилади.— Йўқ! Бу ерда жангчилар ва командирлар бор, тушунарлими? Уруш кетяпти, уруш тугамагунча ҳаммамиз, эркак ҳам, хотин ҳам эмас, ўрта жинс бўлиб юрамиз...

— Шунинг учун ўрнингиз ҳалигача йиғиштирилмай турган экан-да, ўртоқ ўрта жинс старшина...

Оҳ, бу Кирьянова, заҳарнинг ўзи. Бир сўз билан айтганда тикан қадалади қолади.

— Катта йўлга кетишди, дедингми?

— Катта йўл томонга...

— Йўлда нима қилишади: у ерда фин урушидаёқ икки томондаги ўрмонни кесиб ташлашган, у ерда дарров қўлга туширишади. Йўқ, кичик командир ўртоқлар, уларни катта йўл қизиқтирмайди... Сизлар шўрвани ичаверинглар, ичинглар.

— У ерда — бутазор ва туманда менга шундай туюлгандир,— деди Осянина.

— Туюлган бўлса, чўқиниш керак эди,— деб тўнғиллади комендант.— Тугунлари бор эди, деганмидинг?

— Ҳа. Оғир бўлса керак, ўнг қўлларида кўтариб кетишарди, яхшилаб, пухта боғланган.

Старшина махорка ўраб чекди, у ёқдан-бу ёққа юрди. Унга бирдан ҳаммаси равшан бўлди, шунчалик равшан бўлдики, ҳатто ўзи уялиб кетди:

— Фикримча, улар тол олиб кетишяпти. Агар қўл-

ларидаги тол бўлса маршрутлари катта йўл эмас, балки темир йўл. Демак Киров темир йўлига.

— Киров темир йўли яқин эмас,— деди Кирьянова ишонқирамай.

— Узоқ бўлгани билан ўрмон орқали борилади. Бу ердаги ўрмонлар эса бепоен: иккита одам эмас, бутун армия яширинса ҳам бўлаверади.

— Ундай бўлса....— Осянина ҳаяжонлана бошлади.— Ундай бўлса, темир йўлдаги соқчиларга хабар қилиш керак.

— Кирьянова хабар қилади,— деди Васков.— Мен ҳар куни соат йигирма учда гаплашаман. Менинг номерим «17». Осянина, сен овқатингни е, еявер. Кун бўйи юришга тўғри келади...

Қирқ минутдан сўнг қидирув группаси саф тортди, лекин бир ярим соатдан кейин йўлга чиқди, чунки старшина қаттиққўл ва инжиқ эди:

— Ҳамма этигини ечсин!..

Худди ўйлаганидек: ярмиси юпқа пайпоқда, ярмиси пайтавани сочиқдек ўраб олган. Бунақа этикда кўп жанг қилолмайсан, нега деганда, бу жангчилар уч километр юришлари биланоқ оёқлари шилиниб кетади. Майли, ҳеч бўлмаса уларнинг командири сержант Осянина пайтавани тўғри ўрабди. Нега энди бошқаларга ўргатмайди?..

Пайтавани қандай ўрашни ўттиз минут ўргатди. Яна ярим соат милтиқларни тозалашга мажбур қилди. Кўз ёши қилишмадими, шунисига шукур, отишга тўғри келганда нима бўларкин?..

Сўнгги ярим соатни старшина кичик лекцияга бағишлади. Унинг фикрича, лекция жангчиларга ишнинг моҳиятини тушунтириши керак эди:

— Душмандан қўрқманглар! У бизнинг ичкари-мизда юрипти, демак ўзи қўрқади. Лекин яқин келишига йўл қўйманг, чунки душман бақувват эр киши ва яқин масофада жанг қилиш учун махсус қурулланган. Агар у яқин келиб қолса, яхшиси пусиб олинг. Фақат қочманг, худо сақласин, қочиб кетаётганни автоматдан отиш — роҳатнинг ўзи. Доим жуфт бўлиб юринг. Йўлда орқада қолинмасин, гаплашилмасин! Агар йўлга дуч келсак, қандай ҳаракат қилиш керак?

— Биламиз,— деди малла қиз.— Биттамиз чандан, биттамиз ўнгдан.

— Яширин ҳолда,— Федот Евграфич аниқлик киритди.— Йўл юриш тартиби мана бундай: олдинда кичик сержант ва бир жангчи бош дозор бўлиб боради. Улардан юз метрча орқада асосий куч: мен...— у отрядга назар солди,— таржимон билан бораман. Бизнинг орқамиздан юз метрча нарида сўнгги жуфт юради. Ёнма-ён эмас, кўриниш масофасида юриш керак. Душманга ёки бирор тушуниб бўлмайдиган нарсага дуч келинса... Ким ҳайвон ёки қушга ўхшаб товуш чиқара олади?

Қизлар хиринглаб кулишди, тентаклар...

— Мен жиддий сўраяпман! Ўрмонда овоз чиқариб сигнал бериб бўлмайди: немиснинг ҳам қулоғи бор.

Жим бўлиб қолишди.

— Мен биламан,— деди Гурвич ийманибгина.— Эшакка ўхшаб ҳанграшни: И-а! И-а!..

— Бу ерларда эшак бўлмайди,— деди старшина норози бўлиб.— Майли, ўрдакка ўхшаб ғақиллашни ўрганинглр.

Ўзи ғаққиллаб кўрсатди, қизлар эса кулиб юборишди. Нима учун кулишаётганини Васков тушунмади, аммо ўзи ҳам кулгисини тиёлмади.

— Нар ўрдак модасини шунақа чақиради,— тушунтирди у.— Қани, ғаққиллаб кўринглр-чи.

Мамнуният билан ғаққиллашди. Айниқса ҳалиги малласи, Евгения (гўзал қиз, уни севиб қолишдан худонинг ўзи асрасин, гўзал!) кўпроқ уринди. Лекин, равшанки, Осянина яхшироқ ўхшатди: қобилиятлига ўхшайди. Яна бири, Лизамиди, у ҳам ўхшатди. Гавдали, биққи қиз, елкаси кенгми ёки белидан пастроғими — билиб бўлмайди. Ўрдакка жуда ўхшатди. Умуман, чаккимас, бунақаси ҳамиша асқотади: соғлом, ҳатто ер ҳайдаса ҳам бўлади. У шаҳарлик нозик-ниҳол Галя билан таржимон Соня Гурвичга сира ўхшамайди.

— Воль-кўлга жўнаймиз. Бу ёққа қаранглр,— ҳарита устига тўпланишди, бир-бирининг елкасига, қулоғига нафаслари тегиб турибди; кулгили.— Немислар темир йўлга боришаётган бўлса, уларнинг кўл ёнидан ўтмай иложи йўқ. Яқин йўлни эса билишмайди: демак, у ерга биз улардан олдин етиб борамиз. У ергача йигирма чақирим — тушда етиб борамиз. Кутиб олишга тайёрланиб ҳам улгурамиз, нега десангиз, немислар

айланиб, бунинг устига яшириниб эллик чақирим юришади. Ҳаммаси тушунарлими, ўртоқ жангчилар?

Унинг жангчилари жиддийлашишди:

— Тушунарли...

Улар ўзларини офтобга солиб ётишса-ю, самолётларга қараб отишса — ана шу уруш...

— Кичик сержант Осянина, олинган овқатларни текширинг, сафарга тайёрланинг! Ун беш минутдан кейин йўлга чиқамиз.

Жангчиларни ёлғиз қолдирди: уйга кириб чиқиши керак. Бекага бундан олдин халтани тўлдиришни топширган, яна баъзи нарсаларни олиш зарур эди. Немислар — баджаҳл, жангари, карикатурадагина уларни дасталаб савалашётгани тасвирланади. Шунинг учун пухта тайёрланиш лозим эди.

Мария Никифоровна айтган нарсасини тайёрлаб қўйган экан, ҳатто айтмаганини ҳам бажарибди: халтага ёғ, дудланган балиқ солиб қўйибди. Буни кўриб сўкмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди: озчилик эмас улар, тўйга тўплангандек кўпчилик: халтага милтиқ ва тўппонча учун кўпроқ ўқ солди, иккита граната ҳам қўшиб қўйди: нима бўлишини худо билади! Бека қўрқиб жим қараб турарди: кўзлари жиққа ёш. Ўридан қимирламаса ҳам, бутун вужуди билан унга интилардики, Васков ўзини тутолмади: қўлини унинг бошига қўйди:

— Эртадан кейин қайтиб келаман. Жуда ушланиб қолсак, чоршанба куни қайтамиз.

Бека йиғлаб юборди. Эҳ, хотинлар, хотинлар, бебахт халқсизлар! Эркаклар учун-ку, бу уруш ортиқча матоҳ, сизларга эса...

Қишлоқ четига чиққач гвардиясига назар ташлади: милтиқлар қўндоғи ерга тегай-тегай деб келяпти. Қизлар қўлига милтиқ олибдики, демак фашист Россиянинг чакана жаҳлини чиқармабди. Парадга чиқишга ёки ярадорларни боғлашга бўлса майли эди-я! Бу кўкракларни ўқ парчалаб ташласа-чи, унда қандай бўлади?..

Васков хўрсинди.

— Тайёрмисизлар?

— Тайёрмиз, — деди Рита.

— Операция тугагунча кичик сержант Осянинани ўзимга ўринбосар қилиб тайинлайман. Сигналларни

эслатиб қўяй: икки марта ғаққиллаш — диққат, душманни кўряпман, дегани. Уч марта ғаққиллаш ҳамма менинг олдимга, дегани.

Қизлар кулиб юборишди. У эса атайлаб, уларни кулдириш учун, улар дадилроқ бўлишлари учун икки марта ғаққиллаш, уч марта ғаққиллаш ҳақида гапирган эди.

— Бош дозор, бошла!

Йўлга чиқишди.

Олдинда Осянина семиз қиз билан. Васков улар буталар орасида ғойиб бўлгунча кутиб турди, ичида юзгача санади-да, уларнинг орқасидан юрди. Милтиқ, халта, ўралган шинел ва йўл халта остида қамишдек эгилган таржимон унинг ёнида борарди.

4

Вопь-кўлгача бориладиган йўлдан Васков хотиржам эди: немислар у ёққа йўлни билмасликлари турган гап, чунки бу йўлни фин урушида ўзи топган. Ҳамма хариталарда бу ер ботқоқ сифатида тасвирланган, демак немислар битта йўлни билишади: ўрмон ичидан айланиб ўтиб, кейин кўлга, Синюхин қояларига чиқишади, улар бу қояларни четлаб ўтишолмайди. Унинг жангчилари қандай юришмасин, қанчалик имиллашмасин — немислар улардан кўпроқ йўл босишлари керак. Душман фақат кечқурун етиб боради, унгача у ҳамма йўлларни тўсиб қўяди. Қизларини тошлар орқасига ишончлироқ яшириб, дадил бўлиш учун ўқ узади-да, немислар билан гаплашиб қўяди. Ҳеч бўлмаса: биттасини ўлдириш мумкин, Васков немис билан яккама-якка олишишдан қўрқмасди.

Унинг жангчилари дадил ва шароитга тўла мувофиқ йўл босишарди: комендант ўзаро гапларни ва кулгини эшитмади. Улар йўлни қанчалик кузатиб бораётганликларини билмас, ўзи эса айиқ овига чиққан-дек оёғи остига қараб борарди. Шунинг учун билинар-билинемас бегона изни кўриб қолди. Бу из қирқ тўртинчи размерли ботинка изи эди. Федот Евграфич бу бўйи икки метр, оғирлиги олти пуддан ортиқроқ барзангининг изи, деган хулосага келди. Албатта қизлар қуролланган бўлишига қарамай, бундай барзанги билан

юзма-юз келишига ҳеч йўл қўйиб бўлмайди, лекин старшина кўп ўтмай яна бир изни топди. У ҳар иккала изга қараб, немислар ботқоқни айланиб ўтаётганликларини фаҳмлади. Ҳаммаси у ўйлаганча бўлаётган эди.

— Немисвойлар роса лўкиллашади,— деди у шеригига.— Росаям лўкиллашади, қирқ чақирмача.

Таржимон ҳеч нарса демади, чунки жуда чарчаган, ҳатто милтиқ қўндоғи ерда судралиб келарди. Старшина унга бир неча марта қаради. Узунчоқ, хунук, лекин ғоят жиддий юзига разм соларкан, ҳозирги эркаклар камчил вақтда бу бечора оила нималигини билмай ўтади, деб ачиниш билан ўйлади ва тўсатдан сўради:

— Ота-онанг тирикми? Ёки етиммисан?

— Етим?..— у табассум қилди.— Биласизми нима, етим бўлсам керак.

— Нима, ўзинг ишонмайсанми?

— Ҳозир ким аниқ айта олади, ўртоқ старшина?

— Рост айтасан...

— Ота-онам Минскда.— Ориқ елкасини силкитиб, милтиқни тўғрилаб олди.— Мен Москвада ўқирдим, сессияга тайёрланаётган эдим, бирдан...

— Бирор хабар борми?

— Қаёқдан келсин...

— Ҳа...— Федот Евграфич яна разм солди, хафа қилиб қўймасмикинман, деб ўйлади.— Ота-онанг яхудиими?

— Табиий.

— Табиий...— Комендант жаҳл билан пишиллади,— табиий бўлганда эди, сўрамаган бўлардим.

Таржимон жим бўлиб қолди. Ҳўл ўтларни керза этиги билан босиб борар, қовоғи солиқ эди. Оҳиста хўрсинди:

— Балки чиқиб кетишга улгуришгандир...

Бу хўрсиниш Васков қалбини тилиб юборди. Эҳ, нимжонгина миттивой-е, бу ғамларни нозик елкаларинг кўтара олармикин? Қани энди ҳозир бир сўкинса, бу урушни болохонадор қилиб бошлаб сўкса, бир оз енгиллашармиди? Бунинг ўрнига зўрма-зўраки, ясама кулиш керак:

— Қани, жангчи Гурвич, уч марта ғаққилла!

— Нимага?

— Жанговар тайёргарликни текшириш учун. Хўш? Қандай ўргатганим эсингдан чиқдимми?

Дарров қизнинг юзига табассум югурди. Кўзлари чарақлаб кетди.

— Йўқ, унутганим йўқ!

Ғаққилаш сираям ўхшамади, эрмакнинг ўзи. Худди театрдагидек. Лекин бош дозор орқадаги звено нима гаплигини тушуниб, тезда яқинлашди.

Осянина эса милтигини қўлига олиб югуриб келди:

— Нима гап?

— Бир нарса юз берганда, сизларни ҳозир нариги дунёда фаришталар кутиб олишгаётган бўларди.— Жаҳл билан деди сержант.— Бузоқдек думларини хо-да қилиб, шаталоқ отиб келишяпти-я.

Осянина ранжиганидан ловлагидек қизариб кетди. Нима қилсин — ўргатиши керак-да.

— Чарчадиларингми?

— Қаёқда!— деди малла қиз. Унинг Осянина учун хафа бўлгани шундоқ сезилиб турибди.

— Унда, жуда яхши,— деди Федот Евграфич юм-шаб.— Йўлда нимани кўрдиларинг? Навбати билан гапиринглар: кичик сержант Осянина, бошла.

— Айтарли ҳеч нарса...— Рита тугилиб қолди.— Бурилишда битта шох синибди.

— Яшавор, тўғри. Қани, орқадагилар. Жангчи Комелькова.

— Ҳеч нарса сезганим йўқ, ҳаммаси жойида.

— Буталардаги шудринг тўкилган,— деди бирдан шошилиб Лиза Брйчкина.— Унг томондагида тўкил-маган, чап томондагида тўкилган.

— Кўзинг жуда ўткир экан!— мамнун бўлиб деди старшина.— Қизил аскар Бричкина, қойил. Яна йўлда иккита из бор. Немис резина ботинкасининг изи, уларнинг десантчилари шунақа ботинка кийишади. Изига қараганда, улар ботқоқни айланиб ўтишмоқчи. Майли, айланаверишсин, чунки биз ботқоқни тўғри ке-сиб ўтамиз. Ҳозир ўн беш минут чекиб олишга, ёзи-лишга...

У ножўя гап айтгандай қизлар қиқирлаб кулишди. Команда эса шунақа, уставда шундай ёзиб қўйилган. Васковнинг қовоғи солинди:

— Шақилламанглар! Тарқалиб кетманглар. Бўл-ди!..

Юк халталарни қаерга, скаткаларни қаерга, милтиқларни қаерга қўйишни кўрсатди ва қўшинини ўз ҳолига қўйиб юборди. Ҳаммалари барабарига сичқондек буталар орасига югуришди.

Старшина болтачасини олиб, қуриб қолган дарахтлардан олтига узун таёқ кесиб олди, шундан кейингина юклар ёнига ўтириб чекди. Кўп ўтмай ҳамма шу ерга тўпланди: бир-бирига қараб шивирлашиш бошланди.

— Ҳозир ҳушёр бўлиш керак, — деди комендант. — Мен йўл бошлайман, сизлар эса орқамдан, фақат изма-из юрасизлар. Бу ерда чапда ҳам, ўнгда ҳам ўпқон: дод дейишга ҳам улгурмайсан — тортиб кетади. Ҳар ким биттадан таёқ олади, қадам қўйишдан олдин тубини асо билан текшириб кўради. Саволлар борми?

Бу гал савол беришмади: малла қиз бошини бир силкитди-ю, кейин фикридан қайтди. Старшина ўрнидан туриб, папирос қолдиғини мох устига ташлаб, оёғи билан эзди.

— Хўш, ким кучли?

— Нимайди? — иккиланиб сўради Лиза Бричкина.

— Жангчи Бричкина таржимоннинг сафар халтасини кўтариб олади.

— Нимага?.. — чийиллади Гурвич.

— Нимагаки, бу ҳақда сўралмайди!.. Комелькова!

— Мен.

— Қизил аскар Четвертакнинг қопини олинг.

— Чоракжон, бир йўла милтиғингни ҳам берақол...

— Гаплар тўхтатилсин! Айтганимни қилинглар: шахсий қуроолларни ҳар ким ўзи кўтаради...

Ундай қилма, бундай қилма, деб бақириб, кейин ўзи хафа бўларди. Бақирган билан онгли ҳаракатга эришиб бўладими? Хириллаб қолсанг ҳам иш битмайди. Аммо кўп гапирадиган бўлиб қолишди. Чуғурлашишяпти. Валақлаш эса, ҳарбий киши учун биқинига найза санчилгандек гап. Худди шунақа...

— Такрорлайман, демак, адашилмасин! Тўғри менинг орқамдан юринглар! Қадамингизни олдинда бо-раётганларнинг изига қўйинглар! Асони суқиб кўринг..

— Савол берсам мумкинми?

Вой худо ,сабр қилишолмайди-я.

— Нима демоқчисиз, жангчи Комелькова?

— Асо деганингиз нима? Таёқми?

Малла қиз тентаклик қиляпти, кўзидан кўриниб турибди. Хавфли кўзлар, ўпқоннинг ўзи.

— Қўлингиздаги нима?

— Қанақадир ёғоч...

— Уша асо бўлади. Тушунарлими?

— Энди равшан бўлди. Даль.

— Яна қанақа даль?

— Шунақа лугат бор, ўртоқ старшина.

— Евгения, жим бўл! — бақирди Осянина.

— Хўш, йўлимиз хавфли. Бу ерда ҳазил кетмайди. Юриш тартиби: мен олдинда, мендан кейин — Гурвич, Бричкина, Комелькова, Четвертак, кичик сержант Осянина энг орқада боради. Саволлар борми?

— Чуқур эмасми?

Четвертак қизиқяпти. Бу тушунарли, бу пакана қизга ариқ ҳам сой бўлиб кўринади.

— Баъзи жойлари... ҳалиги, анави ерингизгача... сизнинг белингизгача келади. Милтиқни авайланг.

Биринчи қадам қўйишидаёқ тиззасигача сувга ботди. Ўпқон шалоплади. Пружинали матрац устида юргандек чайқалиб кета бошлади. У орқасига қарамай борар, хўрсиниш ва қўрқиб шивирлашлардан отряди қандай ҳаракат қилаётганини билиб турарди.

Димиққан нам ҳаво ботқоқ устини қоплаб олганди. Терга ботган кишилар устида қайсар баҳор чивинлари булутдай учарди. Бўрсиган ўт-ўлан, чириётган сув ўтлари ва ботқоқ ҳиди анқирди.

Қизлар бутун оғирликлари билан таёққа таяниб, тортиб кетаётган совуқ ботқоқдан оёқларини зўрга суғуриб олишарди. Хўл юбкалар сонларига ёпишиб қолар, милтиқларининг қўндоғи лойда судраларди. Ҳар бир қадам катта куч талаб қиларди, шунинг учун старшина нимжон Галя Четвертакнинг қадамига мослаб секин борарди.

У намликдан қийшайиб ўсган пастаккина иккита қарағай кўринаётган оролни мўлжаллаб борарди. Комендант қарағайлар оралиғидан кўринаётган қуриган оқ қайиндан кўзини узмасди, чунки чапда ҳам, ўнгда ҳам кечув йўқ эди.

— Ўртоқ старшина!..

Ху, жин урсин!.. Комендент таёқни қаттиқроқ ботириб, қийинчилик билан орқасига ўгирилди: худди ўйлаганидек, отряд чўзилиб, тўхтаб қолибди.

— Бир ерда турманглар! Турманглар, тортиб кетади!

— Ўртоқ старшина, этигим оёгимдан чиқиб кетди!..

Четвертак энг орқадан қичқирди. Қоққан қозиқдек қаққайиб турибди: юбкаси ҳам кўринмайди. Осянина яқинлашиб, унга кўмаклашди. Таёқни ўпқонга тикишяпти: этикни қидиришяпти шекилли?

— Топдингми?

— Йўқ...

Комелькова таёқни суғуриб, ёнига чайқалиб кетди. Яхшиямки у буни вақтида кўриб қолди. Шундай бақирдики, пешонасидаги томирлари ўйнаб кетди.

— Қаёққа?! Қимирлама!..

— Мен ёрдамга...

— Жойингда тур!.. Орқага йўл йўқ!..

Вой худо, булар билан ҳамма нарсани чалкаштириб юборасан: гоҳ тўхтама деб бақирсанг, гоҳ қимирлама деб буюрасан. Қўрқиб кетиб, ваҳимага тушишмас бўлгани. Ботқоқда ваҳимага тушиш — ўлимнинг ўзи.

— Шошилманглар, фақат шошилманглар! Оролга арзимаган йўл қолди: у ерда дам оламиз. Этикни топдиларингми?

— Йўқ!.. Пастга тортиб кетяпти, ўртоқ старшина!

— Юриш керак! Бу ер балчиқ, узоқ туrolмаймиз.

— Этик нима бўлади?

— Энди уни топиб бўлармиди? Олга!.. Менинг кетимдан олга!..— Угирилди-ю, орқасига қарамай юриб кетди.— Изма-из юрилсин! Орқада қолинмасин!..

Қизлар ўзларини дадилроқ сезишлари учун у атайин бақирарди. Буйруқдан жангчиларда дадиллик пайдо бўлади; буни у ўз тажрибасидан билади. Худди шундай.

Ниҳоят оролга етиб олишди. У сўнгги метрларда жудаям кўрқди: у ер чуқурроқ эди. Оёгингни суғуриб ололмайсан, бу лаънати ботқоқ бўтқасини тананг билан ёриб ўтишга тўғри келади. Бу ерда куч ҳам керак, эпчиллик ҳам. Энди ҳаммаси ортда қолди.

Тик туриш мумкин бўлган оролчада Васков тўхтади. Бутун командасини олдинга ўтказиб, қаттиқ ерга чиқишига ёрдамлашди.

— Фақат шошилманглар. Хотиржамлик бўлсин. Шу ерда дам оламиз.

Қизлар оролга чиқиб, ўтган йилги чириган ўтлар устига чўзилишди. Улар шалаббо бўлишган, лойга беланишган, зўрға нафас олишарди. Четвертак этигинигина эмас, пайтавасини ҳам ботқоққа совға қилиб, пайпоқда чиқди. Йиртигидан бош бармоғи чиқиб турибди, совуқдан кўкариб кетган.

— Хўш, ўртоқ жангчилар, чарчадиларингми?

Жангчилар индашмади. Фақат Лиза бош ирғади:

— Чарчадик...

— Ундай бўлса, ҳозирча дам олинглар. Бу ёғи осонроқ бўлади: қуриган оқ қайинга етиб олсак — та-мом.

— Биз ювиниб олсак бўларди, — деди Рита...

— Нариги томонда шахобча тоза, қирғоқ ҳам қумлоқ. Чўмилсанглар ҳам бўлаверади. Кийимларни эса йўл-йўлакай қуритишга тўғри келади.

Четвертак хўрсиниб, ботинқирамай сўради:

— Мен этиксиз нима қиламан?

— Сенга шайтон кавуш тўқиб берамиз. — Федот Евграфич табассум қилди. — Фақат ботқоқдан ўтгандан кейин, бу ерда эмас. Чидайсанми?

— Чидайман.

— Лапашангсан, Галка! — жаҳл билан деди Комелькова. — Оёғингни суғураётганингда бармоқларингни тепага қайиришинг керак эди.

— Қайирдим, барибир ечилиб қолди...

— Совуқ, қизлар.

— Суяк-суягимгача музлаб кетганга ўхшайди...

— Нима, менинг кийимларим қуруқми? Қоқилиб кетиб, ўтириб қолсам бўладими!..

Кулишяпти. Демак, унчалик чарчашмаган, ўзларига келиб қолишди. Аёл бўлишса-да ҳали ёш улар, жуда бақувват бўлишмаса ҳам ҳар ҳолда кучлари бор. Сув совуқ, бетоб бўлиб қолишмаса эди.

Федот Евграфич махоркасини яна бир тортиб, қолдигини ботқоққа ирғитди, ўрнидан туриб, бардам гапирди:

— Қани, ўртоқ жангчилар, таёқларни олинглар. Олдинги тартибда — менинг орқамдан юрасизлар. Нариги қирғоқда ювиниб, исиниб оламиз.

Шундай деб тўнкадан тўғри қўнғир ботқоққа сакраб тушди.

Бу сўнгги кечув ҳам жаҳаннамнинг ўзи эди, жудо кўрсатмасин. Суюқ бўтқа: оёқ қўйсанг кўтармайди, сузиб ҳам ўтолмайсан. Олдинга юриш учун ёриб ўтгунингча терга пишиб кетасан.

— Қандай, ўртоқлар?

У қизларнинг руҳини кўтариш учун орқасига қарамай қичқирди.

— Зулук борми бу ерда? — Гурвич нафаси тиқилиб сўради.

— Бу ерда ҳеч нарса йўқ. Фалокатли, хатарли жой.

Чандан пуфак бўртиб чиқиб, ёрилди-ю, ботқоқ бирдан бўғиқ нафас олгандек бўлди. Орқада кимдир қўрқиб «вой» деб юборди, Васков тушунтирди:

— Қўрқманглар, ботқоқ гази чиқяпти. Биз қўзғатиб қўйдик... — Бир оз ўйлаб туриб, кейин илова қилди: — Кексаларнинг айтишича, худди шунақа жойда ботқоқ хўжайини — жин яшармиш. Бу эртак, албатта...

Гвардияси жим. Пишиллашади, «вой»лашади, нафаслари тиқилади, лекин олдинга юришяпти. Қайсарлик билан, жаҳл билан олға юришяпти.

Йўл анча енгиллашди: балчиқ суюқроқ, туби қаттиқроқ жойга келишди, ҳатто ҳар жой-ҳар жойда дўнглик кўрина бошлади. Старшина атайлаб юришни тезлатмади, отряд гужроқ бўлиб қолди, энди улар бири-бирининг кетидан келишарди. Оқ қайин олдига деярли баравар чиқишди: бу ёғида ўрмон бошланар, дўнгликлар, мохзорлардан иборат эди. Бу ердан ўтиш арзимаган ишдек эди, бунинг устига тупроқ борган сари кўтарилиб, аста-секин қуруқ оқ тупроқли қарағайзорга айланарди. Бу ерда улар бараварига чуғурлай кетишди, севиниб, таёқларни отиб юборишди. Аммо Федот Евграфич таёқларни тўплаб, бирорта қарағайга суяб қўйишни буюрди.

— Бирор кишига асқотиб қолар.

Бир минут ҳам дам олдирмади. Ҳатто оёқ яланг Галя Четвертакка ҳам раҳми келмади.

— Ўртоқ қизил аскарлар, яна жиндек зўр берсак бўлгани. Сой бўйида дам оламиз.

Тепаликка кўтарилишгач, қарағайлар орасидан сой кўринди. Суви кўз ёшидек тиниқ, олтин қумли қиргоқ.

— Ура!.. — бақирди малла Женька. — Чўмиладиган жой, қизлар!

Қизлар нималардир деб шўх қийқиришиб, йўл-йўлакай юкларини, скаткаларини ташлаб, ёнбағирликдан сой томон югуришди.

— Тўхта!.. — буюрди комендант. — Смирно!..

Ҳаммаси барабар қотиб қолишди. Ажабланиб, ҳатто хафа бўлиб қараб туришарди.

— Қум! — жаҳл билан давом этди старшина. — Сизлар эса қум устига милтиқни ташлаяпсизлар, аскарлар. Милтиқлар дарахтга суяб қўйилсин, тушунарлими? Халталар, скаткалар бир жойга қўйилсин! Ювиниб-таранишга қирқ минут вақт бераман. Мен буталар орқасида, овоз эшитиладиган масофада бўламан. Сиз, кичик сержант Осянина, тартиб-интизом учун жавобгарсиз.

— Хўп бўлади, ўртоқ старшина!

— Гап тамом. Қирқ минутдан кейин ҳамма тайёр бўлсин. Ювиниб, кийинган бўлсин.

Пастроқ тушиб, туби қумлоқ ва чуқурроқ, буталарга яқинроқ жойни танлади. Юкларини қўйиб, ечинди.

Қаердадир қизлар чуғурлашар, нима деяётганларини аниқлаб бўлмас, Васковга айрим сўзлар ва кулгигина эшитиларди. Балки шунинг учунми у ҳаминша қулоқ солиб турарди.

Федот Евграфич аввал галифесини, пайтаваси ва ич кийимларини ювиб, қўлидан келганча сиқди, қуритиш учун бута устига ёйиб қўйди. Кейин баданига совун суриб, хўрсиниб, қирғоқда ўзини шайлаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, сўнг қирғоқдан чуқурга сакради. Сув юзига сузиб чиқди-ю, нафас ололмай қолди: муздек сув юрагини қисиб қўйганди. Овозининг борича бақиргиси келди-ю, гвардиясини чўчитиб юборишдан қўрқди; деярли шивирлаб, ўрдакчасига гаққиллади. Баданидаги совунни ювиб, қирғоққа чиқди. Дағал сочиқ билан баданини қизаргунча артгандан кейингина энгил нафас олди ва яна қулоқ сола бошлади.

У ерда эса аёллар йиғинидагидек, ҳаммаси бараварига ўз гапини маъқуллаб шовқин кўтаришарди. Фақат баравар кулишар, Четвертақ қувонч билан қичқирарди:

— Вой Женечка, вой Женечка!..

— Фақат олга!..— деб бақирди бирдан Комелькова ва старшина буталар орқасида кимдир ўзини сувга шалоплатиб ташлаганини эшитди.

«Уни қара, чўмилишяпти...» — меҳр билан ўйлади у.

Шодон қийқириқ бирдан ҳамма овозларни босиб кетди. Яхшиямки, немислар узоқда. Аввал бу қийқириқдан ҳеч нарса билиб бўлмади, кейин Осянина қаттиқ қичқирди:

— Евгения, қирғоққа чиқ!.. Дарров!..

Федот Евграфич кулиб, махоркани йўғон қилиб ўради, «катуша»ни чақмоқтошга уриб, тутай бошлаган пиликдан ёндириб, илиқ май қуёшига яланғоч елкасини тутиб, шошилмай, роҳат қилиб чека бошлади.

Равшанки, қирқ минут ичида ҳеч нарса қуриб улгурмади, лекин кийимларининг қуришини кутиб ўтириш мумкин эмасди. Васков жунжикиб, ҳўл кальсон ва галифени кийди. Бахтига қуруқ пайтаваси бор эди, уни ўраб, этигини кийиб олди. Гимнастёркасини кийди-да, камарини тақди, юklarини олди. Хириллаб қичқирди:

— Ўртоқ жангчилар, тайёрмисизлар?

— Сабр қилинг.

Шундай бўлишини билганди! Федот Евграфич жилмайди, бошини тебратди ва уларга бақариш учун энди оғиз жуфтлаган эдики, Осянина яна қичқирди:

— Келаверинг! Мумкин!..

Унвони катта одамга жангчилар «мумкин» деб бақаришяпти-я. Ўйлаб кўрилса, уставни мазах қилишнинг ўзи. Бу тартибни бузиш, ахир.

Аммо бу ҳақда шунчаки ўйлади, чунки чўмилиб, дам олгандан кейин комендантнинг кайфияти Биринчи Май байрамидагидек аъло эди. Бунинг устига гвардия уни батартиб, тоза бўлиб, табассум билан кутиб турарди.

— Қалай, ўртоқ қизил аскарлар, ишлар жойидами?

— Ҳаммаси жойида, ўртоқ старшина. Ана, Евгения чўмилиб ҳам олди.

— Қойил, Комелькова. Совқотмадингми?

— Барибир иситиб қўядиган одам йўқ...

— Тилинг ўткир! Ўртоқ жангчилар, келинлар, тамадди қиламизу узоқ ўтирмай, йўлга чиқамиз.

Нонни тузланган балиқ билан ейишди: старшина тўйимли овқатларни сақлаб қўйди. Кейин лепашанг Четвертакка шиппак тайёрлашди. Оёғига запас пайтавани ўраб, устидан икита жун пайпоқ кийдиришди (уни бека тўқиб, совға қилганди). Федот Евграфич пўстлоқдан таглик қилиб, бинт билан боғлаб қўйди.

— Яхшими?

— Жудаям. Раҳмат, ўртоқ старшина.

— Қани, йўлга, ўртоқ жангчилар. Биз яна бир ярим соат юришимиз керак. У ерда у ёқ-бу ёққа қараб, меҳмонларни қаерда, қандай кутиб олишга тайёрлашимиз керак.

У қизларни тез юргизди; юбкалари ва бошқа буюмлари йўлда қуриши керак эди. Лекин қизлар чакки эмас, бўш келишмади, фақат қизариб кетишди.

— Қани, бир зўр берайлик, ўртоқ жангчилар. Менинг орқамдан югуринглар!..

Ўзининг нафаси тиқилиб қолгунча югурди, кейин одимлашга ўтди, қизларга дам бериб яна:

— Менинг орқамдан!.. Югуринглар!.. — деди.

Вопь-кўлга етиб келишганда қуёш оғиб қолган эди. Кўл тошларга урилиб чайқалар, қирғоқда қарағайлар кечқи шивирлашини бошлаган эди. Старшина уфққа қанча тикилмасин, қайиқ кўринмади: шивирлаётган шабадани қанча ҳидламасин, ҳеч қайси томондан тутун ҳиди келмади. Урушдан олдин ҳам бу ерларда одам кам бўларди, энди эса бутунлай ҳувиллаб қолганди: дарахт кесувчилар ҳам, овчилар ҳам, балиқчилар ҳам, елим йиғувчилар ҳам — ҳаммаси фронтга кетган.

— Мунча жимжит...— шивирлаб деди овози жангдор Евгения. — Худди тушдагидек.

— Чапдаги тилдан Синюхин тепалиги бошланади, — тушунтирди Федот Евграфич. — Нариги томондан бу тепаликни иккинчи кўл қисиб туради, Легонт кўли дейишади. Бир вақтлар шу ерда Легонт деган роҳиб яшаган. У овлоқ жой қидириб келган.

— Бу ерда овлоқ жой тўлиб ётибди. — Гурвич хўрсинди.

— Немисларга битта йўл бор: шу кўллар ўртасидан, тепалик орқали ўтишади. Тепалик эса қўйтош ва уйдек-уйдек харсанглардан иборат. Уставда ёзилганидек, асосий ва эҳтиёт позицияларни шу тошлар ораси-

дан танлашимиз керак. Танлаб бўлиб, овқатланамиз, дам оламиз ва кутамиз. Шундайми, ўртоқ қизил аскарлар?

Ўртоқ қизил аскарлар жим бўлиб, ўйланиб қолишди...

5

Васков ўзини, азалдан, ҳақиқий ёшидан кексароқ сезарди. Ун тўрт ёшида баъзи бола-чақали одамлардек меҳнат қилмаганида уйдагилар тиланчилик қилган бўлур эди. Бунинг устига ўшанда очарчилк, қийинчилик даври эди. У эса оиладаги ягона эркек — боқадиган ҳам, едириб-ичирадиган ҳам, топиб келадиган ҳам ўзи эди. Ёзда деҳқончилик қилди, қишда овчилик билан шуғулланди ва одамларга дам олиш кунни берилишини йигирмага киргандагина билди. Кейин армияда хизмат қилди, бу ҳам болалар боғчаси эмас. Армияда вазмин кишиларни ҳурмат қилишади, у эса армияни ҳурмат қиларди. Шу тариқа бу даврда у яна ёшармади, аксинча, старшина бўлиб қолди. Старшина — қария дегандек гап: у жангчилар учун ҳамиша кекса. Тартиб шунақа.

Шундай қилиб, Федот Евграфич ўз ёшини унутди. Бир нарсани биларди: у оддий аскарлар ва лейтенантлардан катта, ҳамма майорларга тенг ва ҳамиша ҳар қандай полковникдан ёш. Бу ўринда гап унвоннинг катта-кичиклигида эмас, ҳаётни билишда, кўпни кўрганликда.

Шу сабабли ўзи командирлик қилаётган қизларга ҳам у гўё бошқа авлод деб қарарди. Гўё у граждандар уруши қатнашчиси, Лбишченск шаҳрида шахсан Василий Иванович Чапаев билан чой ичгандай тутарди ўзини. Бу унинг фикр-хаёли шундайлиги ёки қасам ичгани учун эмас, унинг табиати, унинг старшиналиги боисидан эди.

Ўзининг ҳақиқий ёшидан каттароқлиги ҳақидаги фикр Васковнинг хаёлига ҳеч келмаганиди, фақат шу тунда, сокин ва ёруғ тунда қандайдир шубҳалар уйғонди...

Аммо унда ҳали тунгача анча вақт бор эди, энди жой танлашаётган эди. Унинг жангчилари эчкидек тошдан-тошга сакрашарди, бирдан у ҳам қўшилиб

сакрай бошлади, шундай чаққон чиқиб қолдики, ҳатто ўзи ажабланди. Ажабланди-ю, шу заҳоти қовоғини солди ва дарров вазмин юра бошлади, тошларга энди сакраб эмас, оҳиста чиқди.

Бироқ, энг муҳими бу эмасди. Энг муҳими, у жуда соз жой танлагани эди. Чуқур, йўллардан яширин, ўрмондан кўлгача кузатиш мумкин. Бу жой кўл бўйлаб қалашиб ётган қўйтошлар орқали чўзилиб, ўтиш учун нақ қирғоқда тор очиқ йўлак қолдирганди. Бирор воқеа бўлса, немислар шу йўлкадан уч соатча юриб, тепаликни айланиб ўтишларига тўғри келарди, у ёса тўғри чекиниб, душман етиб келмасдан анча олдин запас жойни эгаллаши мумкин. Бу жойни ҳар эҳтимолга қарши танлади, чунки икки қўпоровчини асосий жойда турибоқ, гумдон қилиши аниқ.

Федот Евграфич жой танлаб бўлиб, қондага кўра вақтчи чамалади. Ҳисобга кўра, немисларни яна тўрт соат кутишга тўғри келарди, шу сабабли командасига ҳар икки кишига бир котелокдан иссиқ овқат тайёрлашга рухсат берди. Лиза Бричкина ўзи овқат қилмоқчи бўлди; комендант унга икки ёрдамчи ажратди ва гулхандан тутун кўтарилмасин, деб кўрсатма берди.

— Тутунни кўрсам, ўша заҳоти овқатни ўт устига ағдариб ташлайман. Гапим тушунарлими?

— Тушунарли, — деди Лиза бўшашиб.

— Йўқ, тушунарли эмас, ўртоқ жангчи. Мендан болта сўраб олиб, ёрдамчиларингни қуруқ шохларни кесиб келишга юборганингдан кейингина тушунарли бўлади. Уларга тайинлаб қўй, йўсин босмаганини кесишин. Жаранглайдиган ёғоч бўлса, ўшанда ловиллаб ёниб, тутун чиқмайди.

Буйруқ ўз йўлига-ю, лекин қизларга кўрсатиш учун ўзи қуруқ ёғочларни кесиб келди, ўзи гулхан ёқди. Кейин, Осянина билан атрофни ўрганаётганда ўша томонга қараб-қараб қўйди, лекин тутун кўринмади: тошлар устида фақат ҳаво жимирларди, аммо буни ўт ёққанда шундай бўлишини биладиган кўзи пишган одамгина сезиши мумкин. Немисларнинг ёса бунга ақли етмаслиги аниқ.

Учовлон у ерда бўтқа пишираётганда Васков кичик сержант Осянина ва жангчи Комелькова билан бутун тепаликни кезиб чиқишди. Жойларни, отиш

секторларини, ориентир, белгиларни аниқлашди. Белгиларгача бўлган масофани Федот Евграфичнинг ўзи шахсан одимлаб ўлчаб, устав талабига мувофиқ ўқчи дафтарчасига ёзиб қўйди.

Шу пайт тушликка чақиринди. Йўл юришгандагидек жуфт-жуфт бўлиб ўтиришди. Комендант билан жангчи Гурвичга бир котелок тегди.

Гурвич камтарлик қилиб, қошиқни тез-тез котелокка уриб, қуюғини старшина томонга суриб қўя бошлади. Старшина унга танбеҳ берди.

— Ўртоқ таржимон, бекорга қошиқни тақиллатяпсан. Виласанми нима, меҳрибонлик қилиб, гўштини мен томонга сурмай қўяқол. Жангчидек овқатлан, бўш келма.

— Бўш келмаяпман, — у жилмайди.

— Кўриб турирман! Бултурги жўжадек ориқсан.

— Бичимим ўзи шунақа.

— Бичимим дейсанми?.. Ана у Бричкинининг бичими ҳам ҳаммамизникидақа-ю, лекин миқтигина. Қарасанг қарагудек...

Тушликдан кейин чой ичишди: Федот Евграфич йўлдаёқ брусника баргидан териб олган экан, ўша баргдан дамлашди. Ярим соатча дам олишгандан кейин старшина сафланишни буюрди.

— Жанговар буйруқни эшитинглар! — кўнглида бу буйруқни бериб тўғри иш қилаётганига шубҳаланса ҳам, тантанавор бошлади.— Тиш-тирноғигача қуролланган икки фрицдан иборат бўлган душман кучлари Киров темир йўлига ва ўртоқ Сталин номидаги Беломор-Балтика каналига яширин равишда ўтиб олиш учун Воль-кўл томон бормоқда. Бизнинг олти кишилик отрядимизга Синюхин тизмасида мудофаада туриш ва шу ерда душманни асир олиш топширилган. Чап томондаги қўшнимиз — Воль-кўл, ўнг томондаги қўшнимиз — Легонт кўли. — Старшина жим бўлиб қолди, йўталди, буйруқни олдин қозоғга тушириб олсам бўларкан, деб ўйлади. Кўнгли гаш бўлиб давом этди: — Мен шундай қарорга келдим: душманни асосий позицияда туриб кутиб оламиз ва ўт очмай туриб унга таслим бўлишни таклиф қиламиз. Қаршилиқ кўрсатадиган бўлса, биттасини ўлдириб, иккинчисини тириклайин қўлга туширамиз. Ҳамма юклар запас позицияда қолдирилсин, уларни жангчи Четвертак

қўриқлаб туради. Жанговар ҳаракатлар менинг команда билан бошлансин. Кичик сержант Осянинани ўзимга ўринбосар қилиб тайинлайман, агар у ҳам сафдан чиқса, ўрнига Гурвич қолади. Саволлар борми?

— Мени нега запас позицияда қолдирыпсиз? — хафа бўлиб сўради Четвертак.

— Ўринсиз савол, ўртоқ жангчи. Сизга буюрилди-ми, бажараверинг.

— Сен, Галка, бизнинг резервимизсан, — деди Осянина.

— Саволлар йўқ, ҳаммаси равшан, — дадил гапирди Комелькова.

— Равшан бўлса, позицияни эгаллашни сўрайман.

У жангчиларни олдин Осянина билан биргаликда белгилаб чиққан жойларга қўйди, ҳар бирига ориентирларни кўрсатди, миқ этмай ётиш керак деб, яна бир марта шахсан огоҳлантирди.

— Ҳеч ким қимирламасин. Улар билан олдин мен гаплашаман.

— Немисчалабми? — Гурвич киноя қилди.

— Русчалаб! — қатъий деди старшина. — Сиз эса, агар тушунишмаса, таржима қиласиз. Гапим тушунарлими?

Ҳеч ким индамади.

— Жангда ҳам шунақа бошингни чиқариб турсанг, билиб қўй, яқин орада санбат йўқ. Ойинг ҳам йўқ.

Ойиси ҳақида беҳуда гапирди, бутунлай беҳуда. Шу сабабли жуда ҳам жаҳли чиқиб кетди. Ахир ҳамма иш жуда жиддий бўлади, бу ер отишни машқ қиладиган майдон эмас!

— Немислар билан узоқдан жанг қилган яхшироқ. Милтиқни ўқлагунларича у сизларни илма-тешик қилиб юборади. Шунинг учун қимирламай ётишни буюраман. Шахсан ўзим «Ўт оч!» деб буюрмагунимча қимирлаш йўқ. Акс ҳолда аёл киши эканликларингга қараб ўтирмайман... — Шу ерга келганда Федот Евграфич тутулиб қолиб, қўл силтади. — Гап тамом. Инструктаж тугади.

Кузатиш секторини белгилаб, сергак бўлиб кузатиб туришлари учун икки кишидан жойлаштирди.

Ўзи юқорироққа кўтарилди, ўрмон четини дурбин орқали кўзи тиниб кетгунга қадар синчиклаб қараб чиқди.

Қуёш тепалик устига қўнай деб қолди, лекин Васков ётган тош ҳали совумаган эди. Старшина дурбинни ёнига қўйиб, дам бериш учун кўзларини юмди. Шу заҳоти ҳалиги илиқ тош оҳиста тебраниб, қаёққадир — сукунат ва ором томон сузиб кетди. Федот Евграфич мудрай бошлаганини ҳам сезмай қолди. Шабадани ҳам сезиб тургандек, ҳар бир шитирлашни ҳам эшитиб тургандек, назарида печка устида ётибди-ю, тагига кўрпача солишни унутиб қўйибди. Буни ойимга айтиш керак, деб ўйлабди. Ойисини ҳам кўрди: чаққон, кичкинагина аёл, у уйқу гўё ўзининг деҳқонча ҳаётини қисқартириб қўядигандек кўп йиллардан бери жуда кам ухларди. Чиллакдек қўлларини — намдан ва меҳнатдан аллақачон букилмай қолган бармоқларини кўрди. Ажин босган, димлаб пиширилган олмадек буришган ёноқларидан оқаетган кўз ёшларини кўрди ва ойиси ҳали ҳам марҳум Игорни эслаб йиғлаётганини, ҳамон унинг ўлимида ўзини айбдор ҳисоблаётганини тушунди. Ойисига илиқ гаплар айтмоқчи бўлган ҳам ёдики, кимдир оёғига туртди ва у нима учундир, отам туртаётган бўлса керак, деб ўтакаси ёрилаёзди. Кўзини очиб қараса, Осянина тош устига тирмашиб, оёғини туртаётган экан.

— Немисларми?

— Қаерда?.. — қўрқиб сўради Осянина.

— Уф, шайтон... Менга шундай туюлди.

Рита унга узоқ тикилиб, жилмайди.

— Мизғиб олинг, Федот Евграфич. Мен сизга шинель олиб келиб бераман.

— Қўйсанг-чи, Осянина. Шунчаки, кўзим кетган экан. Чекиб олишим керак.

Пастга тушди, қоя остида Комелькова сочини тараётган экан. Сочини ёзиб юборибди — елкаси тўла соч. Тутамламаса таролмайди. Сочи қалин, майин, мисдек товланади. Қўллари ҳам шошилмай, чаққон ҳаракат қилади.

— Бўяганмисан? — сўради старшина ва ҳозир заҳрини сочади-ю, мана шу — оддий муносабат тугайди, деб қўрқиб кетди.

— Ўзи шунақа. Сочларим тўзғиб кетибдими?

— Ҳечқиси йўқ.

— Кузатув жойида одам қолмади, деб ўйламанг. У ерда Лиза Бричкина турибди. Унинг кўзи жуда ўткир.

— Майли, майли. Ўзингни тартибга солавер...

Эҳ, яна шу лаънати сўз оғзидан чиқиб кетди. Чунки бу сўз уставда ёзиб қўйилган. Миясига сингиб кетган. Эҳ, Васков, сен айиқнинг ўзисан, одам кўрмаган айиқ!..

Старшинанинг қовоғи тушиб кетди, махорка тутатиб, тутун орасида қолди.

— Ўртоқ старшина, уйланганмисиз?

Қараса, малла сочлар орасидан яшил кўзлар тикилиб турибди. Бу кўзларнинг кучи беқиёс, бир юз эллик икки миллиметрли гаубица — тўп кучи каби беқиёс.

— Уйланганман, жангчи Комелькова.

Албатта ёлғон гапирди. Лекин бунақалар билан гаплашганда ёлғонни ишлатган яхшироқ. Унинг жойи қаерда эканлигини кўрсатиб қўяди.

— Хотинингиз қаерда?

— Қаерда бўларди — уйда.

— Болаларингиз борми?

— Болаларми?.. — Федот Евграфич хўрсинди. — Бола бор эди. Улди. Нақ уруш бошланишдан олдин.

— Улдими?..

Сочларини орқасига ташлаб шундай тикплдики, гўё старшинанинг юрагидаги бор гапни билиб олгандек бўлди. Бошқа ҳеч нарса демади. Юпатмади ҳам, ҳазил ҳам қилмади, бекорчи гапларни ҳам гапирмади. Шунинг учун ҳам Васков ўзини тутолмай хўрсинди.

— Ҳа, ойм асраб қололмади...

Шундай деди-ю, ўзи пушаймон қилди. Шундай афсусландики, дарҳол сакраб туриб, кўрикка тайёрланаётгандай, гимнастёркасини тортиб тўғрилади.

— Нима гап, Осянина?

— Ҳеч ким йўқ, ўртоқ старшина.

Шундан кейин бир жангчидан иккинчисининг ёнига ўта бошлади.

Қуёш аллақачон ботган бўлса ҳам, тонг пайтидагидек ёруғ эди, жангчи Гурвич ўз тоши орқасида китоб ўқирди. Худди дуо ўқиётгандек оҳанг билан ўқирди, Федот Евграфич унинг ёнига боришдан олдин қулоқ солиб турди:

Эслолмагай ўтган йўллари
 Оғир палла туғилган одам.
 Биз, Рус элин қонли йиллари
 Бунёд бўлган қиз-ўғиллари
 Унутмасмиз бир садони ҳам.
 Эй сиз, ўтли, оловли йиллар
 Сизга бахтми ё телбалик ёр?
 Эркин кунлар уруш кунларин
 Қирмиз акси юзимизда бор...

— Кимга ўқиб беряпсан? — сўради у яқин келиб.
 Таржимон қизариб кетди (ахир кузатиш, ҳамшиша кузатиб туриш буюрилган эди-да), китобни четга қўйиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Старшина қўл силтади:

— Кимга ўқиб беряпсан, деб сўраяпман?

— Ҳеч кимга. Ўзимга.

— Нега бўлмаса овоз чиқариб ўқияпсан?

— Ахир бу — шеър.

— Ҳа-а... — Васков ҳеч нарса тушунмади. Китобни олди — юпқа, гранатомёт бўйича қўлланмадек келди. — Варақлаб кўрди. — Кўзингни ишдан чиқарасан.

— Ёруғ, ўртоқ старшина.

— Мен шунчаки айтяпман. Ундан кейин тош устида ўтирма. Тош тез совуб, иссигингни тортиб ола бошлайди. ўзинг билмай қоласан. Тагингга шинель солиб ол.

— Яхши, ўртоқ старшина. Раҳмат.

— Барибир овоз чиқариб ўқима. Бу ерда кечқурун ҳаво нам, зич бўлади, тонг пайти эса сокин, шу сабабли беш чақирим наридан эшитилади. Қараб тур... Куватиб, жангчи Гурвич.

Кўлга яқинроққа Бричкина жойлашган эди, Федот Евграфич узоқданоқ мамнун жилмайди: ишбилармон қиз! Арча шохларидан синдириб, икки тош оралиғига тўшаб, устига шинелини солибди: тажрибали қиз. Буни кўриб, унинг қаерлик эканлигига қизиқиб қолди.

— Қаерликсан, Бричкина?

— Брянскдан, ўртоқ старшина.

— Колхозда ишлаганмисан?

— Ишлаганман. Кўпроқ — отамга ёрдам берардим. У ўрмончи эди, биз чегарада яшардик.

— Шунинг учун яхши гаққиллар экансан-да.

Кулиб юборишди. Қизлар кулишни яхши кўришадди, ҳали кулишни унутганлари йўқ.

— Ҳеч нарса сезмадингми?

— Ҳозирча жимлик.

— Сен ҳаммасига эътибор бер, Бричкина. Буталар қимирламаяптими, қушлар безовта бўлмаяптими — ҳаммасига эътибор қил. Сен ўрмонда ўсган одамсан, ҳаммасини тушунасан.

— Тушунаман.

— Ана шунақа...

Старшина тарадудланиб қолди; ҳамма гапни айтди, кўрсатма берди, энди кетадиган пайт бўлди, лекин негадир кетгиси келмасди. Чунки қиз унга гоёта яқин, ўрмон қизи эди, қулай жойлашиб олган ва бугун тушига кирган қадрдон рус печкаси ҳароратидек бу қиздан ҳам илиқ ҳарорат келиб турарди.

— «Лиза, Лиза, Лизавета, нега менга салом йўлламайсан, нега севгилинг учун куйламайсан, наҳотки... хушторинг сенга ёқмаса», — комендант дағал овоз билан куйлади ва тушунтирди. — Биз томонларда шунақа қўшиқ бор.

— Бизда эса...

— Сен билан кейин қўшиқ айтишамиз, Лизавета. Жанговар буйруқни бажарганимиздан кейин бир куйлашамиз.

— Чин сўзингизми? — Лиза жилмайди.

— Айтдим-ку.

Старшина бирдан унга чапанчасига кўз қисди, ўзи уялиб кетиб, фуражкасини тўғрилаб, жўнаб қолди.

Бричкина орқасидан қичқирди:

— Эсингизда бўлсин, ўртоқ старшина! Ваъда бердингиз!..

У Лизага жавоб қилмади, аммо қоялар орқали запас позицияга етгунга қадар юзидан табассум аримади. Бу ерда табассумини яшириб, жангчи Четвертак қаерда беркинганикин деб қидира бошлади.

Жангчи Четвертак эса қоя остида — қоплар устида шинелга ўралиб, бир енгини иккинчи енги ичига тиқиб қунишиб ўтирарди. Шинелнинг кўтариб қўйилган ёқаси унинг бошини пилоткаси билан бирга тўсиб турар, шинел ёқалари орасидан қизил, ингичка бурни сўррайиб кўриниб турарди.

— Нега ўралиб олдинг, ўртоқ жангчи?

— Совуқ...

Старшина қўлини чўзди, у эса ўзини орқага ташлади: нодонлигидан, старшина мени қучоқламоқчи деб ўйлади...

— Питиллама, вой худо-е! Пешонангни тут. Қани?

Қиз бўйинини чўзди. Старшина пешонасини ушлаб кўрди: ёняпти. Жив урсин, ёняпти!

— Иситманг бор, ўртоқ жангчи. Сезяпсанми?

Қиз индамади. Кўзлари ҳам бузоқнинг кўзидек маъюс, ҳар қандай одамнинг ҳам раҳми келади. Мана сенга ботқоқ, старшина Васков. Мана сенга жангчи этигини йўқотиб қўйгани, сенинг шошқалоқлигинг ва май ойининг изғирини. Мана жангга қобилиятсиз одам, бутун отрядга ва шахсан сенга ортиқча юк.

Федот Евграфич йўлхалтасини олиб, тасмаларини ечди ва ичига қўлини тикди: бир бурчагида унинг энг муҳим дахлсиз запаси — етти юз эллик грамм спирт солиниб, оғзи пўкак билан беркитилган фляга бор эди. Ундан кружкага қўйди:

— Шундай ичасанми ёки сув қўшиб берайми?

— Нима ўзи?

— Дори. Спирт, хўш?

Галя қўлларини силкитиб, орқага ташланди:

— Вой, нима деяпсиз, нима деяпсиз...

— Ичишни буюраман! — старшина — бир оз ўйлаб, жиндек сув аралаштириб берди. — Ич. Орқасидан дарров сув ичиб юбор.

— Йўқ, қўйсангиз-чи...

— Ич, гап қайтарма!..

— Нима деяпсиз ўзингиз! Менинг ойим медицина ходими...

— Ойинг йўқ. Бу ерда уруш кетяпти, немислар бор, мен, старшина Васков борман. Ойинг эса йўқ бу ерда. Ким урушда омон қолса, ўшанинг ойиси бўлади. Тушунарлими?

Қиз қалқиб, кўз ёшлари оқиб, ичиб юборди. Йўталди: Федот Евграфич кафти билан унинг елкасига қоқди. Йўтал ўтиб кетди. Галя мушти билан кўз ёшларини артиб, кулди:

— Бошим... айланиб кетди!..

— Эртага тўхтатволасан.

Шохларни судраб келиб, тўшади. Устига шинелини ёпиб қўйди.

— Дамингни ол, ўртоқ жангчи.

— Ўзингиз шинелсиз қандай қиласиз?

— Қўрқма, мен соғман. Эрталабгача тузалсанг бўлгани. Сендан ўтиниб сўрайман, тузал тезроқ.

Атрофга сукунат қўнди. Ўрмон ҳам, кўл ҳам, ҳаво ҳам — ҳамма нарса жимиб, ором оларди. Тун яримлаб, эртанги кун бошланди, лекин ҳеч қанақа немисдан дарак йўқ эди. Рита Васковга тез-тез қараб қўярди, иккаласи ёлғиз қолишгач, сўради:

— Балки, бекорга ўтиргандирмиз бу ерда?

— Балки бекордир, — старшина хўрсинди. — Лекин ундай бўлмаса керак. Агар сен тўнкаларни фриц деб ўйлаб ваҳима кўтармаган бўлсанг, албатта.

Бу вақтга келиб комендант позицияда сергак туришни бекор қилди. Жангчиларни запас позицияга юбориб, қарағай шохларидан синдириб тўшаб, то уйғотгунимча ухланглар, деб буюрди. Ўзи эса асосий позицияда қолди, Осянина ҳам унга эргашди.

Немислар кўринмаётгани Федот Евграфични қаттиқ ташвишлантирарди. Улар, ахир, умуман бу ерга келмасликлари, йўлни мўлжаллаб бошқа жойдан ўтишлари мумкин эди, у ўйлаганча эмас, бошиқача топшириқ олган бўлишлари ҳам мумкин. Ҳозиргача бирмунча фалокат келтирган, бирор бошлиқни отган ёки бирор муҳим объектни портлатган бўлишлари мумкин. Ана унда трибуналда жавоб беришга тўғри келади. Нега сен ўрмонни титкилаб, немисларни гумдон қилиш ўрнига, худо билади, қаёққадир жўнаб қолдинг, жангчиларни аядингми? Буйруқ бажарилмаган экан, бу сабаб бўлолмайди. Йўқ, бу сабаб эмас.

— Бир оз ухлаб олсангиз бўларди, ўртоқ старшина. Саҳарда уйғотаман...

Бунақа вақтда уйқуга бало борми! Комендант гимнастёркада бўлса-да совуқни сезмасди...

— Уйқуни қўятур, Осянина. Агар фрицларни қўлдан чиқариб юборган бўлсам, мени абадий уйқуга маҳкум этишади.

— Балки улар ҳозир ухлашаётгандир, Федот Евграфич?

— Қанақасига ухлайди?

— Улар ҳам одам. Ўзингиз айтдингиз-ку, Синю-

хин тепалиги темир йўлга борадиган бирдан-бир қулай йўл деб. Темир йўлгача, улар...

— Тўхта, Осянина, сабр қил! Эллик чақиримлиги аниқ; ҳатто ундан ҳам кўпроқ. Бунинг устига нотаниш жойлардан, ҳар бир бутадан ҳадиксираб... Шундайми? Фикрим тўғрими?..

— Тўғри, ўртоқ старшина.

— Тўғри бўлса, турган гапки, улар ётиб дам олишлари мумкин. Дарахтлар қалинроқ жойда. Кун чиққунча ухлашади. Кун чиқиши билан... а, лаббай?

Рита жилмайди. Яна старшинага хотинлар болаларига қарагандай, узоқ тикилди.

— Ундай бўлса, сиз ҳам кун чиққунча дам олинг. Мен уйғотаман.

— Уйқум келмаяпти, ўртоқ Осянина... Маргарита, отангни исми нима?

— Рита деб чақираверинг, Федот Евграфич.

— Чекишамизми, ўртоқ Рита?

— Мен чекмайман.

— Ҳа, уларнинг ҳам одам эканлиги хусусида, негадир хаёлимга келмапти. Тўғри эса солдинг: дам олишлари керак. Сен ҳам бор, Рита, бора қол.

— Уйқум келмаяпти.

— Ундай бўлса, оёғингни чўзиб ёт. Кўп юриб ўрганмагансан, ҳозир зирқираётгандир?

— Урганиб қолганман, Федот Евграфич.— Рита жилмайди.

Лекин старшина уни дам олишга кўндирди ва Рита шу ердаёқ бўлажак олдинги маррада Лиза Бричкина ўзи учун гайёрлаган шохлар устига чўзилди. Устига шинелни ёпиб, тонг отгунча мудрамоқчи бўлди-ю, қаттиқ ухлаб қолди. Туш кўрмай, қотиб ухлади. Старшина шинелидан тортганидан кейингина уйғонди.

— Нима?

— Жим! Эшитяпсанми?

Рита устидаги шинелни четга суриб, юбкасини тўғрилади ва сакраб турди. Қуёш уфқдан бош кўтарган, қоялар пушти ранг бўлиб кўринарди. Атрофга қаради: анча наридаги дарахтлар тепасида қушлар чирқиллаб учишарди.

— Қушлар чирқиллаяпти...

— Зағизғонлар!— Федот Евграфич оҳиста кулди.— Биқини ола зағизғонлар чагиллашяпти, Рита.

Демак, кимдир келяпти, уларни безовта қияпти. «Меҳмонлар» бўлса керак. Югур, Осянина, жангчиларни уйғот. Дарров! Лекин эҳтиёт бўл, овозларингни чиқарманглар, ҳеч ким сезмасин!..

Рита югуриб кетди. Старшина ўз жойига чўзилди, унинг жойи бошқаларникидан олдинроқда ва баландроқда эди. Тўппончасини текширди, милтиқни ўқлади. Энди кўтарилаётган қуёш ёритиб турган ўрмон четини дурбин орқали кузатди. Зағизгонлар буталар устида чарх уришар, тинимсиз чағиллашарди.

Жангчилар етиб келишди. Унсиз жой-жойларига бориб, ётиб олишди. Гурвич старшина ёнига келди:

— Салом, ўртоқ старшина.

— Салом. Ҳалиги, Четвертак қалай?

— Ухлаяпти. Уни уйғотмадик.

— Тўғри қилибсизлар. Ёнимда бўл, алоқачилик қиласан. Фақат бошингни чиқарма.

— Чиқармайман,— деди Гурвич.

Зағизгонлар учиб, тобора яқинлашиб келарди, баъзи жойларда буталарнинг учи қимирларди, ҳатто Федот Евграфичга оёқ остида қуруқ шох сингани эшитилгандек бўлди. Кейин ҳаммаёқ жим бўлиб қолди, зағизгонлар ҳам тинчиб қолгандек эди. Аммо старшина ўрмон четгинасида, буталар остида одамлар ўтирганини биларди. Улар кўл қиргоқларини, нариги томондаги ўрмонни ўз йўллари ўтадиган ва ҳозир старшина ҳамда унинг уйқидан юзлари қизариб турган жангчилари яшириниб олган тепаликни кузатиб ўтиришибди.

Шундай сирли дақиқа бошландики, бундай дақиқада бир воқеа ўрнига иккинчиси, сўнг тасодифлар бошланади. Тинчлик пайтида инсон бу дақиқани сезмайди, урушда, асаблар таранг тортилган, ҳаётнинг шу парчасида яшашнинг ибтидоий моҳияти — омон қолиш яна биринчи ўринга чиққанда бу дақиқа реал, жисмонан сезиладиган ва поёнсиз даражада узоқ бўлиб кетади.

— Қани, келаверинглар, келаверинглар... — Федот Евграфич унсиз шивирларди.

Узоқдаги буталар қимирлади ва ялангликка икки киши оҳиста чиқди. Улар холдор кулранг яшил ёпқичда эдилар-у, аммо қуёш нури тўғри уларнинг юзига тўшарди, шу сабабли комендант уларнинг ҳар бир ҳа-

ракатини аниқ кўриб турарди. Бармоқларини автомат тепкисига қўйганча, энгашиб, мушукдек енгил одимлаб кўл томон юришди... Лекин Васков энди уларга қарамасди. Чунки уларнинг орқасида буталар ҳамон қимирлар ва у ердан автомат ушлаган кулранг-яшил ёпқичли одамлар кетма-кет чиқиб келарди.

— Уч... беш... саккиз... ўн...— Гурвич шивирлаб санарди.—Ўн икки... ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Ўн олти, ўртоқ старшина...

Буталар қимирламай қолди. Зағизгонлар ҳам қичқирганча учиб кетишди. Ўн олти немис атрофга аламлиаб, қиргоқ бўйлаб, Синюхин тепалиги томон секин юриб келишарди...

6

Федот Евграфич умр бўйи буйруқни бажариб келди. Буйруқларни у айтилгандай қилиб, тез ва жондилдан бажарарди, чунки бошқалар иродасини шу тариқа аниқ ижро этишни ўз ҳаётининг мазмуни деб биларди. Бошлиқлар уни яхши ижрочи сифатида қадрлашарди, ундан бошқа нарса талаб қилинмасди. У яхшилаб созланган улкан механизмнинг узатувчи тишли ғилдираги эди: ўзи айланар, бошқа ғилдиракларни айлантисар, бу айланиш нимадан бошлангани, қаёққа йўналтирилгани ва қандай тугаши билан иши йўқ эди.

Немислар эса Воль-кўл қиргоғи бўйлаб секин ва оғишмай тўппа-тўғри старшина ва унинг жангчилари томон келишарди. Унинг жангчилари эса тошлар орқасида, буйруқда айтилганча, милтиқларнинг совуқ қўндоқларини ширмон юзларига тақаб, отишга тайёр, кутиб ётишарди.

— Ўн олтига, ўртоқ старшина,— Гурвич деярли унсиз шивирлади.

— Кўриб турибман,— деди у қизга қарамай.— Жангчилар олдига бор, Гурвич. Осянинага айт, жангчиларни дарҳол запас позицияга олиб ўтсин. Яширин равишда, яширин!.. Тўхта, қаёққа кетяпсан? Бричкинани менинг олдимга юбор. Эмаклаб юр, ўртоқ таржимон. Ҳозирча эмаклаб яшаймиз.

Гурвич тошлар орасидан пилдираб, эмаклаб кетди. Комендант бирор нарса ўйлаб топгиси келар, бирор қарорга келишни истар, лекин мяяси қовоқдек бўм-

бўш, фақат йиллар давомида таркиб топган бир истақ — маълум қилиш истаги миясида ўралашарди. Шароит ўзгарганлигини, энди ўз кучлари билан на Киров темир йўлини, на ўртоқ Сталин номидаги канални тўсиб қололмаслиги ҳақида командага ҳозир, шу ҳақида маълум қилиш истаги миясида гужғон ўйнардди.

Унинг отряди чекина бошлади; қаердадир милтиқ тақиллади, яна қаердадир тош думалади. Бу товушлар унга найзадек ботар, немислар ҳали узоқда бўлиб, ҳеч нарса эшита олмасалар ҳам, Федот Евграфич чинакам қўрқув исканжасида эди. Қани энди ҳозир бир пулемёт ёки ҳеч бўлмаса фаросатли ёрдамчи билан қўл пулемёти бўлса! Ҳатто қўл пулемёти эмас, учта автомат-у, эпчил йигитлар бўлса... Аммо унинг отрядида на пулемёт, на йигитлар бор, уларнинг ўрнига бешта кулонғич қиз-у, ҳар бир милтиққа беш обойма ўқ. Ўша сершудринг май тонгида шунинг учун ҳам старшина терга ботиб кетган эди...

— Ўртоқ старшина... ўртоқ старшина...

Комендант енгги билан терини яхшилаб артди, шундан кейингина ўгирилди. Яқингинасидаги катта очилган кўзларга қаради-да, кўз қисди:

— Дадилроқ бўл, Бричкина. Уларнинг ўн олти кишилиги қайтага яхшироқ, тушундингми?

Нима учун иккита диверсиячи ўрнига уларнинг ўн олтига бўлгани яхшироқ эканлигини старшина тушунтириб ўтирмади, лекин Лиза унинг фикрига қўшилиб, бош ирғади ва ишонқирамай жилмайди.

— Келган йўлимиз яхши эсингдами?

— Ҳа, ўртоқ старшина.

— Бу ёққа қара: фрицларнинг чап томонида қарағайзор чўзилиб кетган. Уни кесиб ўтасан, кўл бўйлаб, қарағайзор четидан юр.

— Сиз шох кесган жойданми?

— Яшавор, қизалоқ! У ердан тўғри сойга қараб юр: у ерда йўлдан адашмайсан.

— Биладан, ўртоқ...

— Сабр қил, Лизавета, шошилма, Энг муҳими ботқоқ, тушундингми? Сўқмоқ тор, ўнг томони ҳам, чап томони ҳам ўпқон. Мўлжал — оқ қарағай. Оқ қарағайга етгач, у ердан оролдаги икки туп қарағайни мўлжаллаб юрасан.

— Хўп.

— У ерда бир оз дам ол, дарров йўлга тушма. Оролдан мен устига чиқиб сакраган куйган тўнкани мўлжаллаб юр. Ушани аниқ мўлжаллаб юр, яхши кўриниб туради.

— Хўп.

— Кирияновага шароитни маълум қил. Бу ерда биз фрицларни бир оз чалғитиб турамыз, лекин узоқ бардош беролмаймыз, ўзинг биласан.

— Ҳа.

— Милтиқ, халта, шинель — ҳаммасини ташлаб кет. Йўлда энгилроқ бўлади.

— Демак, ҳозир жўнайми?

— Ботқоққа тушишдан олдин таёқ олишни унутма.

— Хўп. Мен кетдим.

— Борақол, Лизавета, оппоқ қиз.

Лиза индамай бош ирғаб, четга сурилди. Милтиқни тошга суяб қўйди, камаридан ўқдонни еча бошлади, ўзи эса ниманидир кутиб, старшинага қараб-қараб қўярди. Аммо Васков немисларни кузатарди, шу сабабли унинг ташвишли кўзларини кўрмади. Лиза оҳиста хўрсиниб, камарини тортиброқ боғлади, дунёдаги ҳамма аёллар сингари оёғини сал судраб, қарагайзор томон югуриб кетди.

Диверсиячилар бунгача яқин келиб қолишган — уларнинг юзларини бемалол кўриш мумкин эди, — Федот Евграфич эса ҳамон тош устида ёпишиб ётарди. Немисларга кўз қирини ташлаб, қоялардан бошланиб, ўрмон четигача чўзилган ёш қарагайзорга қараб турарди. У ерда дарахт учи икки марта силкинди. Лекин энгил, қуш қўнгандек сал тебранди. Старшина Лиза Бричкинани юбориб, тўғри қилдим, деб ўйлади.

Диверсиячилар алоқачини сезишмаганига ишонч ҳосил қилгач, милтиқни предохранителига қўйиб, тош орқасига тушди. Бу ерда Лиза қолдирган қуролни олиб, гурсиллаш эшитилмаслиги учун шарпа чиқармай, орқага югуриб кетди.

— Уртоқ старшина!..

Чумчуқлар донга ташлангандай, қизлар старшинага ташланишди. Ҳатто Четвертак ҳам шинель остидан чиқди. Шу ҳам интизом бўпти-ю, уларга бақиршиш, буюриш керак эди. Соқчи қўймаганлиги учун Осянинани огоҳлантириш керак эди. У энди оғзини очиб, қош-

ларини командирчасига чимирган эди, уларнинг жиддий кўзларига қаради-ю, худди бригаданинг дала шийпонида гапиргандек бўшашиб:

— Иш чатоқ, қизлар, — деди.

Тош устига ўтирмоқчи бўлган эди, бирдан Гурвич тўхтатиб, ўзининг шинелини тўшади. Старшина унга миннатдорчилик билан бош силкиб ўтирди ва махорка халтачасини олди. Қизлар унинг ёнига ўтириб, махорка ўрашини индамай кузатиб туришарди.

Васков Четвертакка қаради:

— Хўш, қалайсан?

— Тузук, — жилмаймоқчи бўлган эди, лаблари бўйсунмади. — Яхши ухладим.

— Демак, улар ўн олти киши. — Старшина хотиржам сўзлашга уринар, шу сабабли ҳар бир сўзни ўйлаб гапирарди. — Ўн олтига автомат — бу ҳазилакам куч эмас. Бунақа кучни очиқ олишувда тўхтатиб бўлмайди. Тўхтатмаслик ҳам мумкин эмас, уч соатлардан кейин бу ерга етиб келишади, тахминан шунақа.

Осянина билан Комелькова бир-бирига қараб олишди. Гурвич эғнидаги юбкасини силаб текисларди, Четвертак эса, унга киприк қоқмай, бақрайиб қараб турарди. Комендант махоркасига тикилиб, чекиб ўтирган бўлса ҳам, ҳозир ҳамма нарсани сезар, ҳаммасини кўриб, эшитиб турарди.

— Бричкинани бўлинмамизга юбордим, — деди у бир оздан кейин. — Ёрдам кечаси етиб келиши мумкин, ундан олдин келмайди. Агар жанг бошласак, тунгача дош беролмаймиз. Ҳеч қандай позицияда дош беролмаймиз, чунки уларда ўн олтига автомат бор.

— Нима, ёнимиздан ўтиб кетишларига қараб тураверамизми? — секин сўради Осянина.

— Уларни бу тепаликдан ўтказиб бўлмайди, — деди Федот Евграфич. — Йўлидан чалғитиш керак. Адаштириб, Легонт кўлини айланиб ўтадиган қилиш керак. Қандай қилиб? Жанг қилсак — дош беролмаймиз. Хуллас, фикрларингизни айтинглар.

Старшина ҳаммадан ҳам ўзининг саросимага тушиб қолганини қизлар сезиб қолишларидан қўрқарди. Сезиб қолишса, қалблари билан сезиб қолишса иш тамом. Унинг жангчилардан устунлиги барҳам топади, командирлик иродаси тугайди, ирода билан бирга ун-

га ишонч ҳам йўқолади. Шу сабабли у атайлаб шунчаки, секин, хотиржам гапирар, қўшнисиникига кириб супага ўтиргандай чекиб ўтирарди. Узи эса ўйлар, бош қотирар, ҳамма имкониятларни ҳисобга оларди.

Жангчиларга у олдин нонушта қилишни буюрди. Қизларнинг жаҳли чиққан эди, у ўшқириб берди ва савар халтасидан ёғ чиқарди. Ким билади, уларга қайси бири кўпроқ таъсир қилдйкин — ўшқиритми ёки ёғми, ҳар ҳолда дадил ёғ чайнашга тушиб кетишди. Федот Евграфич эса шошиб қолиб, Лиза Бричкинани нонуштасиз узоқ жойга юборганидан афсусланди.

Нонуштадан сўнг комендант соқолини совуқ сувда ивитиб, қиртишлаб олди. Устара отасидан қолган, ўткир — ҳавас қилса арзигудек бўлса ҳам, икки жойини кесиб олди. Кесган жойларига газета ёпиштириб қўйди, Комелькова эса халтасидан атир олиб, кесилган жойларга ўзи суртиб куйдирди.

Старшина ишларини шошилмай, хотиржам қиларди, лекин вақт ўтиб борар, аммо ўйлари ҳамон тарқоқ эди. Фикрларини бир жойга йиғолмасди ва ҳозир болта билан ўтин ёра олмаслигидан афсусланарди. Утин ёрсами, фикрлари бир тартибга солиниб, сараланиб, бу аҳволдан қутулиш йўлини топган бўларди.

Албатта, немислар бу ерга жанг қилиш учун келишмаган — буни у яхши тушунарди. Улар пастқам жойлардан, узоқларга дозор юбориб, оҳиста келишяпти. Нима учун шундай қилишяпти? Душман билиб қолмаслиги учун, ўқ узишга мажбур бўлмаслик учун бўлиши мумкин, заслонлар орасидан асосий мақсад томон ўтиб олиш учун шундай қилишяпти. Демак, шундай қилиш керакки, немислар уни кўришсин, у эса ўзини немисларни кўрмаганга олсин. Ана шунда, балки орқага чекиниб, бошқа жойдан ўтишга уриниб кўришар. Бошқа жой эса — Легонт кўлини айланиб ўтиш: бир кунлик йўл бу.

Аммо уларга кимни кўрсатиши мумкин? Тўрт қиз билан шахсан ўзиними? Шу ерда тўхташди ҳам дейлик, кейин разведка юборишар, уларни ўрганишар, бу заслон роппа-роса беш кишидан иборатлигини билиб олишар. Кейин нима бўлади?.. Кейин, ўртоқ старшина Васков, улар ҳеч қаерга чекиниб ўтиришмайди. Қуршаб олишади-да, ўқ чиқармай, бутун отрядингни бешта пичоқ билан бир ёқлик қилиб қўя қолишади. Ахир

улар ҳам аҳмоқ эмаски, тўртта қиз-у, тўппонча ушлаган старшинадан қўрқиб, ўрмонга қочиб қолишса...

Ана шу мулоҳазаларни Федот Евграфич жангчиларга — Осянина, Комелькова ва Гурвичга айтди: ухлаб олган Четвертак ўзи соқчилик қилишга талабгор бўлган эди. Ҳаммасини яширмай айтиб, илова қилди:

— Бир-бир ярим соат ичида бошқа бирор нарса ўйлаб топмасак, мен айтгандек бўлади. Тайёрланаверинглар.

Тайёрланинглар... Қанақа тайёргарлик кўришсин? Нариги дунёгами? У ёққа жўнашга тайёргарлик кўриш учун вақт қанча оз бўлса, шунча яхши...

Бироқ ўзи тайёрланарди. Гранаталарга запал солди (бор-йўғи иккитагина граната), тўппончасини тозаллади, финкасини тошга қайради. Ҳамма тайёргарлиги шу: қизларда эса бу ҳам йўқ. Бир четда нималарнидир шивирлашишар, баҳслашишарди. Кейин унинг ёнига келишди:

— Ўртоқ старшина, агар улар дарахт кесувчиларга дуч келиб қолишса-чи?

Васков тушунмади: қанақа дарахт кесувчилар? Қаерда? Ахир уруш кетяпти, ўрмонда ҳеч ким йўқ, ўзлари кўришди-ку. Қизлар тушунтира бошлашган эдики, комендант гап нимадалигини фаҳмлаб қолди. Васков шуни тушундики, ҳар қандай қисмнинг ҳам ўзи эгаллаб турган жойи, чегараси бўлади. Бу чегара аниқ: қўшниллар ҳам, ҳамма жойдаги постлари ҳам маълум. Дарахт кесувчилар эса ўрмонда бўлишади. Бригада-бригада бўлиб ўрмонга тарқаб кетишлари мумкин: қидириб топиш ҳам қийин. Немислар уларни қидириб ўтирадими? Ҳеч-да, уларни қидириш хавфли. Сал хато қилдингми — тамом: қаерда эканлигини билиб олишади, тегишли жойга хабар қилишади. Чунки неча киши дарахт кесаётганини, улар қаердалигини, уларда алоқа қандайлигини билиб бўлмайди.

— Эҳ, қизлар, лочинларим, яшанглар!

Запас позиция орқасида кичик сой бор эди — саёз, лекин шовиллаб оқадиган сой. Сой ортида сув бўйданоқ ўрмон бошланади — қалин теракзор, қулаб тушган дарахтлар, ўтиб бўлмас арчазорлар. Бу ерда, икки қадам нарида, қалин ўтлар орасидаги бирор нарсани кўриб бўлмайди, ҳеч қандай дурбин билан ҳам, ўрмоннинг қандайлигини, унинг қаергача чўзилишини

аниқлаб бўлмайди. Қизларнинг режаларини амалга оширмоқчи бўлганда Федот Евграфич ана шуни назарда тутган эди.

Немисларнинг дарров кўзи тушиши учун ўртага Четвертак билан Гурвични қўйди. Уларга тутатиб гулхан ёқишни, бақириб-чақириб, ўрмонни бошларига кўтаришни буюрди. Буталар орасидан ҳадеб бош чиқараверманглар, кўзга чалинсанглар бўлгани, деб тайинлади. Этик, пилотка, камар — ҳарбий формани ечиб қўйишни буюрди.

Жойга қараганда, немислар бу гулханларни фақат чап томондан айланиб ўтишга уриниб кўришади: ўнг томонда қоялар сойгача чўзилган бўлиб, ўтишга қулайроқ жой йўқ, лекин ҳар эҳтимолга қарши у ерга Осянинани қўйди. Унга ҳам олдингидек, кўзга ташланиш, шовқин кўтариш ва гулхан ёқишни буюрди. Ўтиш мумкин бўлган чап томонни ўзи билан Комельковага танлади. Бошқа пана жой йўқ эди. Бунинг устига у ердан сойнинг қайилиш жойи кўриниб турарди: немислар сойдан кечиб ўтмоқчи бўлишса, қизларнинг қочиб улгуришлари учун шу ердан туриб икки-учтасини қулатиши мумкин эди.

Вақт оз қолган эди, шунинг учун Васков соқчиларни яна бир киши билан кучайтириб, Осянина ва Комелькова билан биргаликда тайёргарлик кўра бошлади. Улар гулхан ёқиш учун шох-шаббаларни ташишаётганда старшина энди очиқчасига (Майли, эшитаверсинлар, майли, тайёр бўлаверсинлар!) болта билан дарахт кесди. Баландроғини, шовқин билан қулайдиганини танлаб, бир итарганда йиқиладиган даражада кесар ва навбатдагисига югурарди. Кўзларини тер ачитар, чивин талар, лекин старшина ҳансираб, тўхтовсиз дарахт кесарди. Олдинги маррадан Гурвич югуриб келгунча кесаверди. Гурвич нариги томонда туриб қўл силтади:

— Келишяпти, ўртоқ старшина!..

— Ҳамма жой-жойига, — деди Федот Евграфич. — Қизлар, жой-жойларингга боринглар, фақат илтимос: эҳтиёт бўлинглар. Буталар орқасида эмас, дарахтлар орқасида кўрининглар. Қаттиқроқ қичқиринглар...

Унинг жангчилари ҳар томонга тарқаб кетишди. Фақат Гурвич билан Четвертак ҳамон нариги қирғоқда уймаланишарди: Четвертак шиппак боғланган

бинтни ечолмай овора эди. Старшина, уларнинг ёнига борди:

— Тўхта, кўтариб ўтказиб қўяман.

— Қўйсангиз-чи, ўртоқ...

— Тўхта дедим. Сув муздек, сен эса ҳали тузалганинг йўқ.

Мўлжаллаб туриб шартта қизил аскарни кўтарди (енгил, уч пудча келади, кўп эмас). Четвертак унинг бўйнидан кучоқлади ва бирдан негадир қизара бошлади. Қулоқларигача қизариб кетди:

— Мени худди ёш боладек...

Старшина унга ҳазил қилмоқчи бўлди, ахир у тўн-ка кўтариб кетаётгани йўқ — аммо бутунлай бошқа нарса ҳақида гапирди:

— Нам жойда кўп югурма...

Муздек сув тиззагача келарди. Олдинда Гурвич юбкасини кўтариб, сув кечиб борарди. Унинг озгин болдири кўриниб турар, мувозанатни сақлаш учун этигини силкитарди. У орқасига қаради:

— Совуқлигини қаранг... Бр-р!..

Шундай деди-ю, юбкасини туширди. Энди этаги сувга тегиб борарди. Комендант жаҳл билан бақирди:

— Этагингни кўтар!

Гурвич тўхтаб, жилмайди:

— Уставда бунақа команда йўқ, Федот Евграфич.

Яхши, ҳали тушкунликка тушганларича йўқ, ҳазиллашишяпти! Бу Васковга ёқди ва у жойига, Комелькова гулханларга ўт қўяётган жойга кайфияти кўтарилиб келди. Овозининг борича бақирди:

— Қани, қизлар, дадилроқ ишланглар!..

Узоқдан Осянина жавоб қилди:

— Эҳ-ҳей!.. Иван Иванович, аравани келтир!..

Улар бақирришар, кесиб қўйилган дарахтларни итариб қулатишар, гулхан ёқишарди. Эркак кишининг ҳам овози эшитилиши учун старшина ҳам баъзан бақириб қўяр, лекин кўпроқ толзорда яшириниб ўтириб, нариги томондаги буталарни сергак кузатарди.

Анчагача у ерда ҳеч нарсани илғаб бўлмади. Унинг жангчилари бақиравериб чарчашди, қирқиб қўйилган дарахтларни Осянина билан Комелькова қулатиб бўлишди, қуёш ўрмон устига кўтарилиб, сойни ёритдию, лекин нариги томондаги буталар қимирламас, жим турарди.

— Балки қайтиб кетишгандир,— қулоғи остида Комелькова шивирлади.

Худо билади, эҳтимол қайтиб кетишгандир. Васков балки немислар сурғалиб сой бўйига яқинлашганларини сезмаган бўлиши ҳам мумкин. Улар ҳам анойн эмас, ахир: бунақа ишга дуч келган одамни юборишавермайди...

Старшина шундай деб ўйлади-ю, қисқа жавоб қилди:

— Сабр қил.

Яна сўнги шохларигача кўздан кечириб чиққан буталарга тикилди. Шундай тикилдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Кўзини пирпиратиб, кафти билан арди ва сесканиб кетди: деярли рўпарасида, сойнинг нариги томонида ольхазор силкиниб, ораси очилди ва оралиқда ёш йигитнинг соқоли ўсган юзи аниқ кўринди.

Федот Евграфич қўлни орқага узатиб, Комелькованинг думалоқ тиззасини топиб қисди, Комелькованинг лаби унинг қулоғига тегди:

— Кўряпман...

Пастроқда яна биттаси кўзга чалинди. Иккитаси енгил, юксиз қирғоққа чиқди ва автоматларни ўқталиб, нариги сершовқин-қирғоқни кузата бошлашди.

Васковнинг юраги орқасига тортиб кетди: разведка! Демак, ўрмонни текшириб, дарахт кесувчиларни санаб, уларнинг орасидан йўл топмоқчи бўлишибди-да. Ҳамма нарса, бутун режа, ҳамма бақирлиқлар, тутун, кесилган дарахтлар беҳуда бўлди: немислар қўрқишмади. Улар ҳозир сойдан ўтишади, буталар орасига шўнғиб, қизлар овози келаётган, гулханлар ва шовқин томон илондек ўрмалаб боришади. Бармоқ билан санаб, таҳлил қилишади ва... ўзларини сездириб қўйганларини англашади.

Федот Евграфич шохни қимирлатиб юборишдан қўрқиб, оҳиста тўплончасини олди. Бу иккаласини-ку сувдан чиқмаёқ тинчитади. Албатта, шундан кейин унга қарата отишади, қолган ўн тўрт автоматдан баравар ўқ узишади, лекин қизлар чекиниб, яшириниб олишга улгуришлари турган гап. Комельковани бу ердан жўнатса бўлгани.

Старшина орқасига қаради. Евгения унинг орқасида чўккалаб ўтирганча гимнастёркасини жаҳл билан

бошидан тортиб ечарди. Гимнастёркани ерга улоқтириб, яширинмай, ўрнидан турди.

— Тўхта!..— шивирлади старшина.

— Рая, Вера, келинглар, чўмиламиз!— жарангдор овозда қичқирди Женька ва буталарни синдириб, тўғри сув томон юрди.

Федот Евграфич негадир унинг гимнастёркасини олиб, нимагадир кўксига босди. Дўндиққична Комелькова эса қуёш нур сочиб турган тошлоқ қиргоққа чиқди.

Рўпарада шохлар қимирлаб, кулранг-яшил шарпаларни яширди. Евгения тиззалари қалтираб, юбкасини, ичқўйлагини ечди ва қўллари билан қора трусигини силаб туриб, бирдан баланд, жарангдор овозда куйлай бошлади:

Гуллади боғда олма ва ноклар,

16

Дарё узра сузмоқда туман...

Оҳ, нақадар гўзал эди у ҳозир, нақадар гўзал! Новча, бадани оппоқ, момиқдек — автоматлардан ўн метрча масофада турибди. Қўшиқни тўхтатиб, сувга қадам қўйди, қийқириб, шовқин кўтариб чўмила бошлади. Сув томчилари унинг таранг танасидан оқиб тушаётиб қуёш нурида товланар, комендант эса нафасини ичига ютиб, даҳшат билан автоматлардан ўт очилишини кутарди. Мана ҳозир, ҳозир шу таранг сийнага ўқ келиб тегади-ю, Женька букчайиб, қўлларини ёзади ва...

Буталардан еадо чиқмасди.

— Қизлар, келинглар, чўмиламиз!— Комелькова сув ичида типирчилаб, жарангдор овози билан қувноқ қичқирарди.— Иванни чақиринглар! Хей, Ванюша, қаердасан?..

Федот Евграфич унинг гимнастёркасини улоқтирди, тўппончани гилофига солди, эмаклаб, ўрмон ичкарасига ташланди. Болтани олиб, нарироқ югуриб борди-да, газаб билан қарағайга урди.

— Ҳо-ҳой, кетяпман!..— бақирди у ва яна дарахтга болта урди.— Ҳозир борамиз, шовшма!.. Ҳо-ҳо-ҳой!..

Умрида ҳеч қачон бунчалик тез дарахт қулатмаган, бу куч қаёқдан келганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Елкаси билан итариб, шовқин кўпроқ чиқиши учун қуруқ арчалар устига қулатди. Ҳансираб, орқага,

кузатиб турган жойига югуриб келди ва нариги томонга мўралади.

Женька қирғоқда унга ва немисларга ёни билан турарди. Ичкўйлагини хотиржам кияркан, шойи мато баданига ёпишиб, ҳўл бўлиб, ўрмон ортидан тушаётган қуёш нурида шаффофдек кўринарди. Женька буни биларди, албатта ва шу туфайли шошилмай, сочларини елкасига ёярди. Яна Васков, ҳозир буталар орасидан ўқ отилади-ю, бу навқирон гавдани тилка-пора қилиб юборади, деб кутиб турарди. Бу кутиш Васковнинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Женька мармардек оқ жойини кўрсатиб, кўйлаги остидан ҳўл лозимини ечди, уни сиқиб, тош устига ёйиб қўйди, кейин ўзи ҳам оёқларини чўзиб ўтирди ва тўзғиган сочларини қуёшга тутди.

Нариги қирғоқ эса жим эди. Қирғоқдан садо чиқмас, буталар ҳам қимирламасди. Васков қанча тикилмасин, немислар ҳали ҳам ўша ердами ёки қайтиб кетишдими — аниқлай олмади. Тахмин қилиб ўтиришга вақт йўқ эди, шу сабабли комендант гимнастёркасини дарров ечиб, тўппончани шими чўнтагига солди ва шохларни қасир-қусир синдириб, қирғоққа қараб юрди.

— Қаердасан?

Дадил бақирмоқчи бўлди-ю, эплай олмади, томоғига бир нарса тикилиб қолди. Буталар орасидан ялангликка чиқди — қўрқувдан оёқлари учигача музлаб кетди. Комелькованинг ёнига борди:

— Райондан телефон қилишди, ҳозир машина келади. Хуллас, кийин, офтобда тобланганинг етар.

Нариги томондагилар эшитсин деб қаттиқ гапирди, лекин Комелькова нима жавоб қилганини эшитмади. Унинг бутун эътибори немисларга, буталарга қаратилган эди. Вужуди шундай қулоққа айланган эдики, назарида ўша томонда бир япроқ қимирласа ҳам эшитадигандек, сезадигандек ва шу заҳоти анави тош орқасига чўзилиб, тўппончасини ҳам чиқаришга улгурадигандек эди. Аммо ҳозирча у ерда ҳеч нарса қимирламагандек эди.

Женька унинг қўлидан тортди, комендант ёнига ўтирди ва бирдан қизнинг кулиб турганини, катта очилган кўзлари эса даҳшатга тўлалигини кўрди. Бу даҳшат жонли, симобдек оғир эди.

— Жўна бу ердан, Комелькова,— ўзини зўрлаб кулиб деди Васков.

Женька яна нималарнидир гапирди, ҳатто кулди, бироқ Федот Евграфич ҳеч нарса эшитмасди. Уни олиб кетиш, буталар орасига олиб кетиш керак эди, чунки қачон отишаркин, деб дақиқаларни санашга ортиқча мажоли қолмаганди. Лекин лаънати фрицлар исканжага олмасликлари, немисларни лақиллатаётган бу ўйин энгил кўчиши учун ниманидир ўйлаб топиш керак эди.

— Яхшиликча жўнамасанг, сени одамларга кўз-кўз қиламан!— старшина бирдан бақирди ва тош устидан қизнинг кийимини олди.—Қани, етиб ол!

Женька шундай пайтда қичқириш табиий бўлгани учун чийиллаб старшинанинг орқасидан югурди. Васков аввалига унга тутқич бермай қирғоқ бўйлаб югурди, кейин эса буталар орасига ташланди ва ўрмон ичкарисига киргандан кейингина тўхтади.

— Кийиниб ол. Ўт билан ўйнашганинг етар. Бўлди энди!..

Тескари ўгирилиб, юбкани узатди, Женька эса олмади, старшинанинг қўли чўзилганча қолаверди. Уришмоқчи бўлиб ўгирилиб қаради — жангчи Комелькова юзини қўллари билан беркитиб, букчайиб ўтирар, ичкўйлагининг ингичка тасмаси остида думалоқ елкалари силкиниб, титраб-қақшаб, аччиқ йиғларди...

Улар кейин, немислар қайтиб кетганини билишганидан сўнг хахолаб кулишди. Осянинанинг хириллаб қолганидан, Гурвич юбкасини куйдириб кўйганидан, Четвертакнинг афти қоракуя бўлганидан, Женька фрицларни бошлаб алдаганидан, старшкна Васков устидан кулишди. Кулганда ҳам кўзларидан ёш чиққунча, ҳоллари қолмагунча кулишди. Васковнинг ўзи ҳам бирдан старшина эканлигини унутиб, немисларни алдашганини, уларни бошлаб алдашганини, энди улар қўрқув ва ваҳима билан Легонт кўлини айланиб ўтиш учун бир кеча-кундуз йўл босишларини ўйлаб, куларди.

— Бўлди энди!..— дерди Федот Евграфич улар хахолаб кулишаётганда. — Бўлди, қизлар, Бричкина вақтида етиб келса, улар ҳеч қаерга қочиб қутулишолмайди.

— Бричкина тез қайтади, — деди овози хириллаб

Осянина ва яна хахолай бошлади, чунки овози жуда ғалати чиқди, — у чаққон қиз.

— Шу ишимиз учун, келинлар, қиттай-қиттай ичамиз, — деди комендант ва флягани чиқарди. — Бричкинанинг чаққонлиги ва сизларнинг фаҳм-фаросатингиз учун ичамиз, қизлар!..

Шундай дейиши билан қизлар ҳаракатга тушиб қолишди. Тош устига сочиқ ёзишди, нон, сурёғ кесиб, балиқ тозалай бошлашди. Улар хотинлар юмуши билан шуғулланишаётганда старшина одатга кўра бир четда чекиб ўтирар, дастурхонга таклиф қилишларини кутар ва энг даҳшатлиси ўтиб кетди, деб ҳорғин ўй сурарди...

7

Лиза Бричкина ўн тўққиз йил эртанги кун орзуси билан яшади. Ҳар тонгда уни бахт туйғуси қамраб олар, шу заҳоти онасининг ҳолдан тойдирувчи йўтали бу байрам билан учрашувни эртанги кунга улоқтириб ташларди. Бу учрашув орзусини сўндирмас, йўққа чиқармас, фақат орқага сурарди.

— Онамининг аҳволи ёмон, саноқли кунлари қолди, — огоҳлантирарди отаси.

Беш йилгача отаси ҳар кунни уни шу сўзлар билан кутиб оларди. Лиза чўчқа боласига, қўйларга, уларнинг боқимидаги қирчанғи отга ем солиш учун ҳовлига чиқарди. Онасини ювинтириб, кийинтириб, қошиқда овқат едирарди. Овқат пишириб, уйни йиғиштирар, отаси қўриқлайдиган ўрмонни айланиб чиқар, сўнг нон олиб келгани энг яқин сельпога югурарди. Дугоналари ўқишни аллақачон тугатиб, баъзилари ўқигани жўнаб кетишган, баъзилари эрга теккан, Лиза эса уй йиғиштирар, кир ювар, қўйхонани тозалар, яна овқат пиширарди. Шу тариқа келгуси кунни кутарди.

Ўша келгуси кун унинг хаёлида ҳеч қачон ойисининг ўлими билан боғлиқ бўлмасди. У онасининг соғ юрган пайтларини зўрға эсларди, аммо Лизанинг ўзи ҳаётни шу қадар севардики, бу туйғу орасида ўлим ҳақидаги тасаввурга ўрин ҳам йўқ эди.

Отасининг қайсарлик билан эслатувчи ўлим ҳақидаги хабари билан ҳаётнинг фарқи унинг тушунарли, реал ва сезиларли эканлигида эди. Бу ҳаёт қаердадир ёрқин келгуси кунга яшириниб олгандай, ўрмон орасидаги кордонга беркиниб олгандай эди, лекин Лиза

ҳаёт мавжудлигини ва бу ҳаёт ўзи учун аталганлигини ва эртанги кун албатта келганидек, бу ҳаётни ҳам тўхтатиб бўлмаслигини яхши биларди. Лиза эса кутишга ўрганиб қолганди.

Лиза ўн тўрт ёшидаёқ аёлларнинг бу буюк санъатини ўргана бошлади. Онасининг бетоблиги сабабли мактабни ташлаб кетиб, аввалига синфга қайтишини кутди, кейин дугоналари билан учрашувни кутди, сўнг клуб олдидаги майдончада ўтадиган, камдан-кам бўладиган оқшомларни кутди, кейин...

Кейин эса тўсатдан кутадиган ҳеч нарса қолмади. Дугоналарининг баъзилари ўқишар, баъзилари ишлашар ва ундан узоқда яшашар, энди уларнинг қизиқишлари бошқача эди, Лиза эса аста-секин уларни тушунмайдиган бўлиб қолди. Бир вақтлар клуб олдида сеансдан олдин бемалол суҳбатлашиб, кулишиб юрган йигитлар энди бегонадек, енгилтакдек кўринишарди. Лиза ўзини тортадиган, индамай ўтиб кетадиган, қувноқ кампаниялардан узоқроқ юрадиган бўлди, кейин эса клубга бутунлай бормаё қўйди.

У болалигидан ва эски дўстларидан шу тариқа ажрала бошлади. Янги дўстлари эса йўқ эди, чунки уй деразасидан кўринадиган керосин чироқнинг липиллаган ёруғи кекса ўрмончилардан бошқа ҳеч кимни жалб қилмасди. Лиза изтироб ва даҳшатда эди. Чунки у болалиги ўрнини нима эгаллашини билмасди. Қаҳратон қиш саросима ва ниманидир кутиш билан ўтди, баҳорда эса отаси аравасида бир овчини олиб келди.

— Бизникида турмоқчи, — деди у қизига. — Аммо қаерга жой солиб берамиз. Ойинг ўлим тўшагида ётган бўлса.

— Пичанхона бордир балки?

— Ҳали совуқ, — ботинмай деди Лиза.

— Пўстин берасизми?..

Отаси меҳмон билан ошхонада анчагача ароқ ичишиб ўтиришди. Тахта девор ортида онаси қаттиқ йўталарди. Лиза карам олиб келиш учун ертўлага югурар, қуймоқ пиширар ва гапга қулоқ соларди.

Кўпроқ отаси гапирарди. Ароқни стаканлаб ичар, бармоқлари билан идишдан карам олиб, мўйлови ўсиб кетганидан кўринмай қолган оғзига тиқар, чайналиб, тўхтовсиз гапирарди.

— Сен гапимни эшит, эшитиб тур, авизим, Ҳаётни

ҳам ўрмон каби сийраклатиб, тозалаб туриш керак, шунақами? Тўхта. Қуриган, касал дарахтлардан, буталардан тозалаш керак. Шундайми?

— Тозалаш керак,— тасдиқлади меҳмон.— Сийраклатиш эмас, тозалаш керак. Бегона ўтни юлиб ташламоқ лозим.

— Хўш,— деди отаси.— Хўш. Сабр қил. Агар ўрмон бўлса, биз ўрмончилар яхши тушунамиз. Гап ўрмон ҳақида бўлса, биз тушунамиз. Гап ҳаёт тўғрисида борганда-чи? Агар жонли нарса бўлса, чийиллаб чошиб юрса-чи?

— Масалан, бўри...

— Бўри!..— отасининг жаҳли чиқа бошлади.— Бўри сенга ҳалақит беряптими? Нима учун ҳалақит беряпти. Нима учун?

— Шунинг учунки, унинг тишлари бор,— овчи жилмайди.

— Нима, у бўри бўлиб туғилгани учун гуноҳкорми? Йўқ, азизим, уни биз ўзимиз гуноҳкорга чиқариб қўйдик, ўздан сўрамай, биз гуноҳкор қилиб қўйдик. Шу виждонданми ахир?

— Биласанми, Петрович, бўри билан виждонни таққослаб бўлмайди.

— Таққослаб бўлмайди? Хўш, бўри билан қуённи таққослаб бўладими? Ҳирингламай тур, азизим!.. Майли, бўриларни аҳолининг душмани деб қаралади. Майли. Биз бу ишга умумхалқ иши деб қараб, бутун Россияда ҳамма бўриларни умумхалқ йўли билан қириб ташладик, дейлик. Ҳаммасини!.. Кейин нима бўлади?

— Нима бўлади деганингиз нимаси?— овчи кулиб турарди.— Парранда кўп бўлади...

— Кам бўлади!..— бақирди отаси ва сержун қўлини мушт қилиб, бор кучи билан столга урди.

— Кам бўлади, тушундингми? Ҳайвон дегани омон бўлиши учун чопиши керак. Чопиши, азизим, тушунарлими? Чопиши учун қўрқув даркор, ем бўлишдан қўрқиш даркор. Ана шунақа. Албатта, ҳаётни бир қолипга солиш мумкин. Ҳа мумкин. Лекин нима учун? Хотиржамлик учунми? Бўри бўлмаса, ахир қуёнлар семириб кетади, ялқов бўлиб қолади. Унда нима қиламиз? Бўриларни ўзимиз кўпайтира бошлаймиз ёки қуёнларни қўрқитиш учун чет эллардан сотиб оламиз.

— Сени қулоқ қилишгани йўқми, Иван Петрович?— меҳмон тўсатдан секин сўради.

— Мени нимага қулоқ қилишади?— ўрмончи хўрсинди.— Бутун бойлигим — икки муштумим, хотиним-у, қизим. Мени қулоқ қилишларидан фойда йўқ уларга.

— Улари ким?

— Уларга эмас, бизга! Отаси стаканга қуйиб, уриштирди. Мен бўри эмасман, азизим, мен қуёнман.— Стаканда қолганини кўтариб ичди, айиқдек жун босган бу одам ўрнидан тураётиб, столни итариб юборди. Эшик олдида тўхтади.— Бориб ухлайман. Сени қизим кузатиб қўяди. Ётадиган жойингни кўрса-тади.

Лиза бурчакда жим ўтирарди. Овчи шаҳарлик бўлиб, ёш, тишлари оппоқ эди, бундан Лиза уяларди. Унга кўзини узмай тикилиб, кўзи кўзига тушишдан қўрқиб, вақтида нигоҳини олиб қочар, у гапга солса, жавоб бера олмаслигидан ёки пойма-пой жавоб қилишидан қўрқарди.

— Отангиз эҳтиёткор эмас экан.

— У қизил партизан бўлган,— шошилиб жавоб қилди. Лиза.

— Бунисини биламиз,— меҳмон жилмайиб, ўрнидан турди.— Қани, менга йўл кўрсатинг, Лиза.

Пичанхона ертўладек қоронғи эди. Лиза эшик олдида тўхтади, ўйланиб турди-да, меҳмоннинг қўлидан оғир пўстин ва ичидаги пахтаси думалоқ-думалоқ бўлиб қолган ёстиқни олди.

— Шу ерда кутиб туринг.

Лиқиллаб турган нарвондан юқорига чиқиб, пичанни пайпаслаб титди, бош томонга ёстиқни ташлади. Энди пастга тушиш, меҳмонни чақириш мумкин эди, лекин у хушёрлик билан қулоқ солиб, ҳамон ўтган йилги майин пичан устида ғимирлар, уни ёзиб, қулайроқ қилиб тўшарди. Овчининг оёғи остида зина қирсиллашини кутганини, қоронғида шошилиш ва бемаъни учрашувни хоҳлаганини, унинг нафасини, шивирлашини, ҳатто қўполлик қилишини истаганини умрида ҳеч тан олмаган бўларди. Йўқ, хаёлига ҳеч қандай ёмон ўй келмаган, фақат юраги бирдан тез дукиллаб уришини, қандайдир хи-

ра, оташли нарса пайдо бўлиб, сўнг ғойиб бўлишини истаганди.

Лекин зинани ҳеч ким қисирлатмади, Лиза пастга тушди. Меҳмон эшик олдида папирос чекаётган эди. Лиза, пичанхонада чекакўрманг, деди жаҳл билан.

— Биладан, — деди у папирос қолдиғини топтаб ўчириркан. — Яхши туш кўринг.

Шундай деди-ю, ухлагани кетди. Лиза эса идишларни йиғиштириш учун уйга шошилди. Ҳар бир тақсимчани одатдагидан секинроқ артиб, идишларни йиғиштирар экан, яна дераза тақиллашини қўрқув ва умид билан кутарди. Бироқ ҳеч ким тақиллатмади. Лиза чироқни ўчириб, ойисининг кундалик йўтали ва маст отасининг қаттиқ хуррағига қулоқ солиб, жойига ётди.

Меҳмон ҳар куни эрталаб уйдан чиқиб кетар, кеч қурун очиқиб, чарчаб қайтиб келарди. Лиза унга овқат берарди, у шошилиб, лекин очкўзлик қилмай ер, бу эса Лизага ёқар эди. Овқатланиб бўлиб, дарров пичанхонага жўнарди, Лиза эса уйда қоларди, чунки жой тайёрлашга ҳожат йўқ эди.

— Нега сиз овдан ҳеч нарса олиб келмайсиз? — деди Лиза бир куни юрак ютиб.

— Омадим келмаяпти, — у жилмайди.

— Озиб кетдингиз, — давом этди Лиза унга қарамай. — Шу ҳам дам олиш бўлдимми?

— Бу ажойиб дам олиш, Лиза, — меҳмон хўрсинди. — Афсуски, вақтим тамом бўлиб қолди, эртага қайтиб кетаман.

— Эртага?.. — қайта сўради Лиза зўрға.

— Ҳа, эрталаб. Хуллас, ҳеч нарса отолмадим. Кулгили, тўғримми?

— Кулгили, — деди у ғамгин оҳангда.

Улар бошқа гапиришмади, лекин овчи чиқиб кетиши билан Лиза ошхонани наридан-бери йиғиштириб, ҳовлига шошилди. Сарой атрофида анчагача айланиб юрди, меҳмон хўрсиниб, йўталганига қулоқ солди, бармоқларини тишлади, кейин эшикни секин очди ва ниятидан қайтишдан қўрқиб, тезда пичан устига чиқди.

— Ким?.. — секин сўради овчи.

— Мен, — деди Лиза. — Балки ўрнингизни тўғри-лаб...

— Керакмас,— у Лизанинг гапини бўлди.— Бор, ухла.

Лиза пичанхонанинг дим сукунатида қаердадир унинг ёнида жим ўтирарди. Овчи Лиза бор кучи билан нафасини тутиб турганини сизди.

— Нима, зерикдингми?

— Зерикдим,— деди Лиза эшитилар-эшитилмас.

— Ҳатто зерикканда ҳам нодонлик қилмаслик керак.

Лизага у кулаётгандек туюлди. Қиз ундан ҳам, ўзидан ҳам нафратланиб ўтирарди. Бу ерга нимага келганини билмаганидек, ҳозир нега ўтирганини ҳам билмасди. Лиза ҳеч қачон йиғламаган, чунки доим ўзи ёлғиз бўлиб, ёлғизликка кўникиб қолган эди, ҳозир эса дунёда ҳамма нарсадан кўра ўзига шафқат кўрсатишларини истарди. Мулойим сўзлар айтиб, бошини силашларини, овутишларини ва бунисини ҳам тан олмади — ҳатто ўпишларини истарди. Аммо ойна уни сўнгги марта бундан беш йил олдин ўпганини ва бу бўса ҳозир унга орзу қилиб яшаётган гўзал эртанги кун гарови сифатида зарурлигини айта олармиди.

— Бор, ухла,— деди у.— Мен чарчадим. Эртага барвақт жўнашим керак.

Шундай деб, эснади. Узоқ эснади. Лиза лабини тишлаб, ўзини пастга ташлади, тиззасини қаергадир қаттиқ уриб олди ва эшикни тарақлатиб ёпиб, ҳовлига отилиб чиқди.

Эрталаб у отаси оти Димкани аравага қўшганини, меҳмон онаси билан хайрлашганини, дарвоза гичирлаганини эшитди. У ўзини ухлаётганга солиб ётар, киприклари орасидан ёш сизиб чиқарди.

Тушда отаси маст бўлиб қайтди. Шапкасидан стол устига каллақанднинг кўкимтир, қиррали бўлақларини тарақлатиб тўкди ва ажабланиб деди:

— Меҳмонимиз амалдор чиқиб қолди! Бизга шунча қанд беришни буюрди. Биз эса сельпомизда бир йилдан бери қанд кўрмаймиз. Уч кило қанд!..

Кейин жимиб қолди, чўнтақларини узоқ титкилади ва тамаки халтачасидан эзилган қоғоз парчасини чиқарди:

— Ушла.

«Сен ўқишинг керак, Лиза. Урмонда бутунлай

ёввойи бўлиб қоласан. Августда кел: ётоқхонаси бор техникумга киритиб қўяман».

Имзо ва адрес. Бошқа ҳеч гап, ҳатто салом ҳам йўқ.

Бир ойдан кейин ойиси вафот этди. Ҳамиша қовоғини солиб юрадиган отаси ваҳший бўлди-қолди. У яшириңча ичар, Лиза эса кечаси отасиниң дўстларидан бекиниб, эшикни маҳкам ёпиб олар ва ҳамон эртанги кунни кутарди. Энди бу эртанги кун август билан қатъий боғлиқ эди, Лиза девор ортидаги масталаст бақриқларни эшитиб ўтириб, гижимланиб йиртилиб кетган ўша хатни мингинчи марта ўқирди.

Уруш бошланиб қолди ва Лиза шаҳарга бориш ўрнига мудофаа ишларига тушиб қолди. Ёз бўйи немислар осонгина айланиб ўтаётган хандақ ва танкка қарши истеҳкомларни қазиди, қуршовга тушди, қуршовдан ёриб чиқиб яна хандақ қазиди. Шу тариқа борган сари шарққа сурилаверди. Кеч кузда Валдай ортига келиб қолди, зенит қисмига қўшилди, шу сабабли ҳозир 171-разъездга югуриб кетмоқда...

Васков Лизага дарров, уларнинг сафи олдида ҳали уйқу қочмаган кўзларини пирпиратиб, ҳайрон бўлиб тургандаёқ ёқиб қолган эди. Унинг камсуқумлиги, деҳқонча босиқлиги ва ҳамма аёллар оила мустаҳкамлигининг гарови деб биладиган эркакларга хос қатъийлиги маъқул бўлган эди. Шундай бўлдики, ҳамма комендант устидан кулиб, ҳазил қила бошлади: бу яхши қилиқ эди. Лиза бунақа гапларга қўшилмасди, лекин ҳамма нарсадан хабардор Кирьянова кулиб туриб, уй бекасининг паривашлигига старшина тоб бера олмасди, деб хабар қилганда, бирдан Лизанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёлғон бу!..

— Севиб қолибди!— тантанавор оҳ урди Кирьянова.— Қизлар, Бричкинамиз севиб қолибди! Ҳарбий кишига ишқи тушибди!

— Бечора Лиза!— Гурвич қаттиқ хўрсинди.

Шундан кейин ҳамма бараварига гапира бошлади. Хахолаб кулишди, Лиза эса хўнграб йиғлаб, ўрмонга қочиб кетди.

Рита Осянина уни тўнка устида йиғлаб ўтирган жойида қидириб топди.

— Қўйсанг-чи, нодон қиз, соддароқ яшаш керак. Соддароқ, тушундингми?

Аммо Лиза уятчанлигидан, старшина эса хизматдан бўғилиб яшарди, агар шу ҳодиса бўлмаганда уларнинг кўзлари ҳеч қачон тўқнашмаган бўларди. Шу сабабли Лиза ўрмондан қанот пайдо қилгандек, учиб борарди.

«Сен билан кейин бирга қўшиқ айтамиз, Лизавета,— деди старшина.— Олдин жанговар буйруқни бажарайлик, кейин...»

Лиза унинг гапларини ўйлар ва таранг юзларида акс этиб, қалбида уйғонаётган нотаниш қудратли туйғудан уялиб, жилмаярди. Старшина ҳақида хаёл суриб, таниш қарағай олдидан ўтиб кетиб қолди, ботқоққа етиб боргач таёқ ёдига тушди, лекин орқага қайтгиси келмади. Бу ерда синган дарахтлар етарли эди, Лиза битта ёғочни танлаб олди.

Лойқа сувга тушишдан олдин диққат билан қулоқ солди, кейин кир қилмаслик учун юбкасини ечди.

Юбкани таёқ учига боғлаб, лой бўлмасин деб, гимнастёркаси этагини қайириб, камарига қистирди, ҳаворанг рейтузини кўтариб, ботқоққа қадам қўйди.

Бу сафар ҳеч ким лойни ёриб, олдинда йўл кўрсатиб бормасди.

Суюқ балчиқ белига ёпишар, орқасидан эргашар, Лиза эса қийинчилик билан, ҳансираб, тебраниб, олға босарди. Совуқ сувдан қалтираб, оролдаги икки туп қарағайдан кўзини узмай одимларди.

Аммо на лой, на совуқ, на оёғи остидаги жонсиз, лекин нафас олаётган замин унинг учун хавfli эмасди. Ёлғизлик, қўнғир тусли ботқоқ устида ҳукм сураётган сукунат даҳшатли эди. Лиза беихтиёр даҳшатни сезар, бу даҳшат йўқолмас, балки қадам сайин кучаяр ва у атрофга назар ташлашдан, ортиқча ҳаракат қилишдан ёки ҳеч бўлмаса чуқур нафас олишдан ҳам қўрқиб, мажолсиз, ночор ҳолга тушиб қалтирарди.

Лиза оролчага қандай чиқиб олганини яхши эслолмасди. Тиззалаб эмаклаб чиқди, чириган ўтлар устига мук тушди-ю, йиғлаб юборди. У совуқдан, ёлғизликдан ва жирканч қўрқувдан қалтираб пиқиллаб йиғлар, кўз ёшларини юмалоқ юзига суриб артарди.

Ўрнидан турди — кўз ёшлари ҳамон тинмасди. Бурнини торта-торта оролни кесиб ўтиб, бу ёғига қан-

дай кетишни мўлжаллади, дам олмай, куч тўпламай туриб ботқоққа қадам қўйди.

Олдин унча чуқур эмасди. Лиза ўзини тутиб олди, анча кўнгли ёришди. Ботқоқнинг сўнгги бир қисми қолди, бу қолган йўл нақадар қийин бўлмасин, у ёғи қуруқлик, қаттиқ, ўтлар ва дарахтлар ўсган қадрдон ер. Лиза қаерда ювинишни ўйлаб, ҳамма қўлмакларни хотирлади ва кийимни ювсамми ёки разъездгача сабр қилсамми деб мўлжаллай бошлади. Ботқоқдан ўтса, у ёғи яқин, йўлни, ҳамма муволишларни ёдида яхши сақлаб қолган, бир-бир ярим соатда ўзимизникилар олдига етиб олиши аниқ.

Юриш қийинлашди, ботқоқ тиззага чиқа бошлади, лекин қадам сайин нариги қиргоқ яқинлашарди, старшина ўшанда устидан ботқоққа сакраган тўнкани Лиза аниқ, ёриғларигача кўриб турарди. Старшина айиққа ўхшаб қўпол, кулгили сакраган, йиқилишига сал қолган эди.

Лиза яна Васков ҳақида ўйлай бошлади ва ҳатто юзида табассум пайдо бўлди. Улар биргалашиб қўшиқ айтишади, комендант жанговар буйруқни бажариб, яна разъездга қайтиб келгач, албатта биргалашиб қўшиқ айтишади. Фақат айёрлик қилиб уни алдаб, кечқурун ўрмонга бошлаб бориш керак бўлади. У ерда эса... У ерда кўрамиз, ким кучлилигини, у зўр келади-ми ёки старшина билан бирга бир хонада яшаётганидан бошқа фазилати бўлмаган уй бекаси...

Олдинда улкан қўнғир пуфак кўтарилди. Бу шу қадар кутилмаганда, тез ва яқингинасида юз бердики, Лиза беихтиёр ўзини четга олди. Фақат бир қадам четга олди, оёғи эса дарров таянчни йўқотиб қўйди, ёпишқоқ бўшлиқ устида осилиб қолди ва ўпқон юмшоқ омбир билан белини қисди. Аллақачондан буён тўпланиб турган даҳшат юрагида қаттиқ, даҳшатли оғриқ қолдириб бирдан ташқарига сапчиди. Лиза нима қилиб бўлса ҳам ўзини тутиб қолиш, сўқмоққа бир амаллаб чиқиб олишга уриниб, бутун оғирлиги билан таёққа таянди. Қуруқ ёғоч қирсиллаб синди ва Лиза суюқ балчиқ устига юзтубан йиқилди.

Замин йўқ эди. Оёғини оҳиста, даҳшатли равишда секин пастга тортиб борар, қўллари балчиқни бекорга сулар, Лиза балчиқ ичида бўғилиб типирчиларди. Сўқмоқ эса ёнгинасида, бир қадам, ярим қадам нари-

да эди, лекин шу ярим қадамни қўйишнинг иложи йўқ эди.

— Ёрдам беринглар!.. Ёрдам!.. Ёрдам беринглар!..

Қўнғир тусли бепарво ботқоқ устида даҳшатли қичқириқ анчагача жаранглаб турди. Бу қичқириқ қарағайлар учига кўтарилар, ольхазорда барглар ора-сида ўралашар, хириллаб секинлашар ва яна янги куч билан булутсиз май осмонига кўтариларди.

Лиза бу мовий гўзал осмонни анчагача кўриб турди. Хириллаб, оғзига кирган лойни туфлаб ташлар ва осмонга интилар, интилар ва умидвор эди. Дарахтлар ортидан қуёш оҳиста сузиб чиқди, унинг нурлари ботқоққа тушди ва Лиза қуёшнинг иссиқ, эртанги кунни ваъда қилаётган чидаб бўлмайдиган даражада ёруғ нурини сўнгги марта кўрди. У ана шу эртанги кун ўзига ҳам ато этишига сўнгги дақиқагача ишонарди...

8

Хахолашиб овқатланишаётганда (иссиқ овқат эмаслиги равшан) душман анча олислаб кетди. Содда қилиб айтганда, сершовқин қирғоқдан, шанғи хотинлар-у, кўзга кўринмас эркаклардан қочиб, жуфтакни ростлади, ўрмон ичига яширинди.

Бу Васковга ёқмасди. Унинг жанговар тажрибасигагина эмас, овчилик тажрибаси ҳам бор эди, шунинг учун душман билан айиқни кўздан қочириб бўлмаслигини тушунарди. У ерда нималар қилишини, қаёққа кетишини, қаерга пистирма қўйишини худо билади. Ана унда ёмон овга ўхшаб қолади: сен айиқни қувляяпсанми, айиқ сени қувляяптими, — тушунолмай қоласан. Бундай ҳол юз бермаслиги учун старшина қизларни қирғоқда қолдириб, ўзи Осянина билан қидирув бошлади.

— Орқамдан юр, Маргарита. Мен тўхтасам — сен ҳам тўхта, мен ётсам — сен ҳам ёт. Немис билан бекинмачоқ ўйнаш деярли ўлим билан ўйнашишдек гап, хуллас, бутун вужудингни қулоққа айлантир, қулоғу кўзга айлан.

Унинг ўзи олдинда борарди. Бутадан бутага, қоядан қояга ўтарди. Кўзларидан ёш чиқиб кетгудек бўлиб олдинга тикилар, ерга қулоғини тутиб тинглар, ҳавони ҳидлар — ҳозир портлаб кетадиган гранатадек,

ҳар нарсага тайёр эди. Атрофга тикилиб қараб, қулоқ солиб, қўлини сал қимирлатар,— шу заҳоти Осянина унга етиб оларди. Иккаласи — бирор жойда шох қирсилламадими, нодон зағизгон чағилламадими деб қулоқ солиб туришар, кейин старшина яна энгашиб, олдинга, навбатдаги пана жойга соядек силжир, Рита эса жойида қолар, икки киши учун сергаклик билан қулоқ солиб турарди.

Улар шу тариқа тепаликдан ўтиб, асосий позицияга, кейин эрталаб Бричкина немисларни айланиб ўтиб, ўрмонга чиққан ёш қарағайзорга етиб келишди. Ҳозирча ҳеч қандай диверсиячи бўлмагандек, ҳаммаёқ тинч, хотиржам эди. Лекин Федот Евграфич бу ҳақда ўйламас, кичик сержантнинг ҳам бу ҳақда ўйлашига йўл қўймасди.

Ёш қарағайзор ортида Легонт кўлининг мох босган, сертош қиргоғи бошланарди. Ўрмон эса қиргоқдан анча наридан, тепаликдан бошланарди, ўрмонга қийшиқ ўсган оқ қайинзор ва онда-сонда дуч келадиган пакана арчалар сафи орқали бориларди.

Шу ерда старшина тўхтаб қолди: дурбин билан буталар орасини кўздан кечирди, қулоқ солди, кейин сал кўтарилиб, тепаликдан кўлнинг сатхи томон билинар-билинимас эсаётган шабадани ҳидлаб кўрди. Рита мох устида кийими аста-секин нам бўлаётганини сезиб, алам қилиб, индамай ётарди.

— Сезяпсанми? — секин сўради Васков ва ичида кулгандек бўлди: — Немисни маданияти фош қилиб қўйди: кўнгиллари кофе тилаб қолибди.

— Нега ундай деяпсиз?

— Тутун иси келяпти, демак, нонушта қилишмоқчи. Фақат ўн олти немиснинг ҳаммаси шу ердамикин?..

Ўйлаб туриб, милтигини ёш қарағайга авайлаб суяб қўйди, камарини қаттиқ тортиб боғлади ва ўтирди;

— Бирортаси қолиб кетмадимикин, Маргарита, уларни санаб чиқишга тўғри келади. Гапимга қулоқ сол. Агар отишма бошланса, ўша заҳоти бу ердан кет. Қизларни олиб, тўғри шарққа жўнанглар, каналгача. У ерда немислар ҳақида маълумот берасан, менимча, ўзлари ҳам билишса керак, чунки Лизавета Бричкина ҳали замон разъездга етиб бориши керак. Тушундингми?

— Йўқ, — деди Рита. — Сиз ўзингиз-чи?

— Сен, Осянина, бунақа гапни қўй, — қатъий деди старшина. — Биз бу ерда қўзиқорин териб юрганимиз йўқ. Агар мени кўриб қолишса, тирик қўлдан чиқаришмайди, бунга шубҳа йўқ. Шунинг учун дарров жўна. Буйруқ тушунарлими?

Рита жавоб бермади.

— Нима деб жавоб беришинг керак, Осянина?

— Тушунарли, деб жавоб қилишим керак.

Старшина жилмайди ва энгашиб яқин жойдаги қўйтош томон югурди.

Рита ундан кўз узмай турди-ю, шунга қарамай қачон ғойиб бўлганини сезмай қолди. У мох босган кулранг қўйтошлар орасида эриб кетгандек кўздан йўқолди. Юбкаси ва қўйлагининг энглари ивиб кетди: у орқага қараб эмаклаб бориб, тош устига ўтирди ва ўрмоннинг сокин шитирлашига қулоқ сола бошлади.

У ҳеч нарса юз бермаслигига қаттиқ ишонган ҳолда деярли хотиржам кутиб ўтирарди. Уни ҳамма нарсанинг яхшилик билан тугашини кутадиган қилиб тарбиялашган эди: муваффақиятга шубҳа битан қараш унинг авлоди наздида деярли хоинлик билан баравар эди. Албатта, у қўрқиш ва иккиланиш нималигини бошидан кечирган, лекин қалбидаги яхшилик билан тугашига ишонч ҳамиша реал шароитдан кучлироқ эди.

Лекин Рита қанчалик қулоқ солмасин, қанча кутмасин, Федот Евграфич тўсатдан, овоз чиқармай пайдо бўлди, қарағай шохлари сал қимирлади, холос. Индамай милтиқни олиб, Ритага ишора қилди-да, буталар орасига шўнғиди. Қояларга етгачгина тўхтади.

— Сен ёмон жангчи экансан, ўртоқ Осянина. Ёмон жангчисан.

У жаҳл билан эмас, ташвишланиб гапирарди. Рита кулди:

— Нима учун?

— Жўжалари бор тустовуқдек ялпайиб ўтирибсан. Сенга эса қимирламай ётиш буюрилган эди.

— У ер жуда ҳўл экан, Федот Евграфич.

— Ҳўл эмиш... — старшина норози бўлиб гапирди. — Бахтинг бор экан, улар кофе билан овора бўлиб кетишди, бўлмаса дарров тугатиб қўя қолишарди.

— Демак, тўғри топибсиз-да?..

— Мен фолбин эмасман, Осянина. Ун киши овқат-ланяпти — уларни кўрдим. Иккитаси пистирмада: уларни ҳам кўрдим. Қолганлари бошқа жойда хизмат-да бўлса керак. Анча ўтиришадиган кўринади: гул-ханда пайпоқларини қуритишяпти. Хуллас, жойимиз-ни ўзгартиришнинг айна пайти. Мен бу ерда, тошлар орасида қараб тураман, сен эса Маргарита, жангчилар олдига бориб, уларни бошлаб кел. Бу ерга эҳтиёт бўлиб келинглар. Кулги деган нарса бўлмасин.

— Тушунаман.

— Ҳа, айтмоқчи, ўша ерда қурисин деб тамаким-ни ёйиб қўйгандим. Худо хайрингми берсин, олиб кел. Юкларни ҳам.

— Олиб келаман, Федот Евграфич.

Осянина жангчиларни чақириб келгани кетар экан, Васков ёнверидаги ва узоқдаги тошларни ҳам оралаб эмаклаб текшириб чиқди. Кузатди, қулоқ сол-ди, ҳаммаёқни синчиклаб қаради, лекин ҳеч қаерда немисларнинг ўзи ҳам, иси ҳам сезилмади, старши-нанинг кўнгли бир оз ёришди. Ахир мўлжалига кўра, Лиза Бричкина разъездга етиб қолди, тезда у аҳвол-ни хабар қилади. Ана шунда диверсиячилар атрофи-га уларни қўлга тушириш учун кўзга кўринмас гўр тортилади. Кечқурун, — узоғи билан эрталаб! — ёрдам етиб келади, ёрдамга келганларни немислар изига солиб юборади-ю, кейин...

Кейин ўз қизларини қоялар орқасига яширади. Сўқинишлар эшитилмаслиги учун узоқроқ жойга яширади, нега деганда, бу ерда қўл жанги бўлмай илжи йўқ.

Яна у жангчилари келаётганини узоқдан билди. Улар шовқин солмай, тарақлатмай шивирлашмай ке-лаётгандек эди. Шунга қарамай комендант уларнинг келишаётганини бир чақирим наридан билиб олди. Улар зўр беришганидан пишиллашармиди ёки атир иси етиб келдими, фақат Федот Евграфич ди-версиячилар орасида ҳақиқий овчи йўқлигидан қу-вонди.

Жуда ҳам чеккиси келар, чекиб қўймаслик учун тамаки халтачасини қизлар олдида қолдириб, мана уч соатчадан бери тошлар, дарахтлар оралаб юрарди. Уларни кутиб олиб, овоз чиқарманглар, деб огоҳлан-тирди ва тамаки халтасини сўради.

— Унутибман! Федот Евграфич, азизим, унутибман!..

Старшина, эҳ, эси йўқ аёллар, дегандек томоқ қириб қўйди. Эркак киши бўлганда бошқа гап эди: Васков болохонадор қилиб бир сўкарди-ю, оvsарни тамаки халтачани олиб келгани қайтариб юборарди. Ҳозир эса жилмайишга тўғри келди:

— Майли, ҳечқиси йўқ. Тамаким бор... Сафар халтамини эсдан чиқарганларинг йўқми?

Сафар халтани олиб келишганди, комендант тамаки учун эмас, халтачаси учун ачинарди, чунки халтача совға эди ва унга «Азиз Ватан ҳимоячисига», деб тикилганди. У хафа бўлганини яширишга улгурмай туриб, Гурвич орқага қараб югурди:

— Мен олиб келаман. Қаердалигини биламан!..

— Жангчи Гурвич, қаёққа?.. Уртоқ таржимон!..

Қаёқда дейсиз: этигининг тўқиллаганигина эшитилди, холос.

Этик шунинг учун тўқиллардики, Соня Гурвич шу вақтгача ҳеч қачон этик киймаган ва тажрибасизлик қилиб, омбордан анча каттасини олган эди. Этик оёққа тўғри келса, тўқилламайди, балки тарақлайди: буни армияда хизмат қилган ҳар бир киши билади. Аммо Солянинг оиласи ҳарбий эмасди. Бу оилада умуман этик кийилмасди, ҳатто Солянинг дадаси ҳам умрида этик киймаган эди...

Немига ортидаги уларнинг кичкина уйи эшигига мис тахтача осиглиқ бўлиб, унга «МЕДИЦИНА ДОКТОРИ СОЛОМОН АРОНОВИЧ ГУРВИЧ» деб ёзилган эди. Отаси медицина доктори эмас, оддий участка врачлари бўлса ҳам тахтачани олиб ташлашмасди, чунки уни бобоси совға қилган ва ҳатто ўз қўли билан миҳ қоқиб, маҳкамлаб қўйган эди. Шунинг учун маҳкамлаб қўйганки, ўғли маълумотли киши бўлиб етишган ва уни бутун Минск билиши керак эди.

Яна эшик ёнида қўнғироқ дастаси осиглиқ турарди, қўнғироқ жиринглаши учун уни силкитиш зарур эди. Бу қўнғироқнинг кечаю кундуз, ёзу қиш ташвишли жиринглаши Солянинг ёшлиги билан боғлиқ. Дада-си кичкина чамадонни кўтариб олиб, ҳар қандай об-ҳавода ҳам пиёда юрарди, чунки извошда юриш қимматга тушарди. Қайтиб келгач эса, сил, томоқ оғриги,

безгак ҳақида секин гапириб берар, бувиси унга олчадан қилинган вино қуйиб берарди.

Уларнинг оиласи жуда аҳил ва катта эди: болалар, жиянлар, бувиси турмушга чиқмаган холаси, яна қандайдир узоқ қариндоши улар билан бирга туришарди. Уйда ҳеч қачон битта каравотда бир киши ухламасди, ҳар бир каравотда уч кишидан ётишарди.

Соня университетда ўқиганида ҳам опаларининг эски кўйлагидан тикилган кўримсиз, совутдек дағал кўйлак кийиб юрарди. Узоқ вақтгача бу кўйлакларнинг оғирлигини сезмади, чунки танцага қатнаш ўрнига қироатхонага, агар иккинчи қаватга билет ололса, МХАТга югурарди. Лекция вақтида ёнида ўтирадиган кўзойнакли йигит у билан бирга қироатхонада ўтириши бежиз эмаслигини фаҳмлаганидан кейингина кўйлакларининг ўзига ярашмаслигини седи. Бу бир йил ўтгач, ёз вақтида содир бўлди. Горький номли маданият ва истироҳат боғида ўтказилган ягона ва унутилмас оқшомдан кейин уч кун ўтгач қўшниси унга Блокнинг юпқагина китобини совға қилди ва кўнгилли бўлиб фронтга кетди.

Ҳа, Соня университетда ҳам опаларининг эскиларидан тикилган кўйлак кийиб юрарди. Узун ва совут каби оғир кўйлаklar...

Рост, кўп киймади: бор-йўғи бир йил. Кейин эса форма кийди. Яна икки размер катта этик.

Қисмда уни деярли билишмасди: у кўзга ташланмас ва буюрилган ишни сўзсиз бажарарди. Зенитчиликка ҳам тасодифан тушиб қолганди. Уша даврда мудофаа жанглари борарди, таржимонлар етарли бўлиб, зенитчилар эса етишмасди. Уша «мессер»лар билан бўлган жангдан кейин уни Женька Комелькова билан бирга юборишди. Шунинг учунми, унинг овозини ёлғиз старшина эшитди:

— Гурвич бақиргандай бўлдими?

Қулоқ солишди, қоялар сукунатга чўмган. Фақат шамол ҳуштак чаларди.

— Йўқ,— деди Рита.— Сизга шундай туюлгандир.

Узоқдан келган хўрсинишдек овоз бошқа эшитилмади, лекин Васков юзи борган сари тундлашиб, ҳамон қулоқ соларди. Бу ғалати бақирӣқ унинг қулоғига ўрнашиб қолган, ҳамон бақирӣш эшитилаётгандек

эди. Бу бақиріқ нимани билдиришини Федот Евграфич даҳшат ичида тушуна бошлаганди.

Ранги оқариб, бошқача овоз билан:

— Комелькова, орқамдан. Қолганлар шу ерда кутсин,— деди.

Васков олдинда соядек борарди, Женька эса, ҳансираб, унга зўрға етиб юрарди. Рост, Федот Евграфичнинг юки йўқ, Женька эса милтиқ кўтариб олган, бунинг устига юбкада, юбка эса югурганда ҳамиша торлик қилади. Лекин, энг муҳими, Женька бутун кучини шовқин чиқармасликка сарфлар, қолганига мадори қолмасди.

Старшина эса бутун вужуди диққатга айланган, ҳалиги бақиріққа қаратилган эди. Ягона, деярли ун-сиз бақиріқни у бирдан эшитди, бу овоз кимники эканлигини билди ва нима бўлганини тушунди. У бундай бақиріқни олдин ҳам эшитган, бундай бақиріқ билан ҳамма оламдан ўтади, ҳамма ғойиб бўлади, шунинг учун ҳам бундай бақиріқ қулоғингда жаранглайверади. Қалбингда, жисмингда жаранглайди-ва бу жарангни ҳеч қачон унутолмайсан. У гўё музлагандек вужудингни титратади, эзиб, юрагингни уюштиради, шу сабабли ҳозир комендант шошиларди.

Худди шу сабабли у тўсатдан деворга дуч келиб қолгандек, бирдан тўхтади, Женька эса ўзини тўхта-толмай, келиб унга урилди. Старшина эса қайрилиб қарамади ҳам, фақат чўққайиб ўтириб, қўлини ерга — из ёнига қўйди.

Бу из япалоқ, тишли эди.

— Немисларми?.. — овоз чиқармай сўради Женька.

Старшина жавоб бермади. У тикилар, қулоқ солар, ҳидлаб кўрарди. Муштини шунчалик қисдики, бармоқлари оқариб кетди. Женька олдинга энгашиб қаради, тошда томчилар қорайиб кўринарди. Васков тошни оҳиста олди, унда қора томчи қуюлиб, жонли нарсдек бужмайиб қолган эди. Женька бошини силкитиб, бақирмоқчи бўлди-ю, бўғилиб қолди.

— Пала-партиш,— оҳиста гапирди старшина ва яна такрорлади: Пала-партиш...

Ҳалиги тошни оҳиста ерга қўйди, ким қаёққа қараб юрганини, ким қаерда турганини чамалаб, атрофга қаради. Сўнг қоя орқасига қараб юрди.

Ҷоя орқасида Гурвич гужанак бўлиб ётарди, куйган юбкаси орасидан қўпол кирза этини чиқиб турибди. Васков уни камаридан тортиб, қўлтигидан ушлаш учун бир оз кўтарди ва четга судраб бориб, чалқанча ётқизди.

Соња ярим юмуқ кўзлари билан осмонга қараб ётарди, гимнастёркасининг юқори қисми қонга бўялган эди. Федот Евграфич гимнастёрка тугмаларини ечиб, Соњанинг кўкрагига қулоқ тутди. Узоқ қулоқ солиб турди, Женька эса орқада муштини тишлаб, овоз чиқармай пиқилларди. Сўнг старшина қадини ростлаб, қиз кўкрагидаги қондан ёпишқоқ бўлиб қолган кўйлакни авайлаб текислади: унда ичкита тор тешик кўринди. Биринчиси кўкрак, чап кўкрак тўғрисида, иккинчиси сал пастроқда, юрак тўғрисида эди.

— Мана нима учун бақирган экансан, — старшина хўрсинди. — У сени эркак киши деб ўйлаган ва ҳамла ҳам ўшанга мўлжалланган, шунинг учун бақиришга улгургансан. Биринчи зарбада юрагингга етказа олмаган: кўкрагинг халақит берган...

Еқасини тўғрилаб, тугмаларини қадади, ҳаммасини, битта ҳам қолдирмай қадади. Қўлларини қовуштириб қўйди, кўзларини бекитмоқчи бўлди, аммо юмилмади, фақат қовоғини қонга бўяб юборди. Урнидан турди:

— Ҳозирча шу ерда ётатур, Сонечка.

Орқада Женька пиқиллаб йиғлади. Старшина қовоғини уйиб:

— Йиғлаб ўтиришга вақт йўқ, Комелькова, — деди унга.

Шундай деди-ю, энгашиб, билинар-билинемас тишли изни сезгиси билан аниқлаб, олдинга тез юриб кетди...

9

Немислар Соњани кутиб туришганмикин ёки Соња уларга тасодифан дуч келиб қолдимикан? Старшина Васковга ўша лаънати тамакини олиб келишга шошилиб, ўзи икки марта ўтган ва яхши билган йўлидан қўрқмай югурган. Қувониб югурган ва нозик елкаларига терлаган оғирлик қаердан тушганини, нима учун юраги бирдан қаттиқ оғриқдан типирчиллаганини ан-

лашга ҳам улгурмаган. Йўқ, улгурган. Англаб, бақиришга улгурди, чунки биринчи зарбдаёқ пичоқ юракка бориб етмаган: сийнаси халақит берган. Сийнаси баланд, қаттиқ эди.

Балки воқеа бундай бўлмагандир? Балки улар Соняни кутиб туришгандир! Балки қўпоровчилар тажрибасиз қизларни ҳам, уларнинг разведка учун орден олган, муддатдан ташқари хизмат қилувчи старшиналарини ҳам алдашгандир. Балки у фрицларни эмас, фрицлар унинг изидан пойлаб юришгандир. Балки ҳаммаларини кўриб, ҳисоблаб, қачон кимни тугатишни белгилаб ҳам қўйишгандир?

Лекин ҳозир Васковни қўрқув эмас, ғазаб олға суриб борарди. У ғазабдан тишларини ғичирлатар ва фақат бир нарсани — уларга етиб олишни хоҳларди. Етиб олса бўлгани, у ёгини ўзи билади...

— Сен бақиришга ҳам улгурмайсан... Йўқ, бақиролмайсан...

Тошлар устида баъзи жойларда билинар-билинемас из қолганди, уларга қараб, Федот Евграфич немислар икки киши эканлигини аниқ билди. У ўзини кечира олмас, немисларнинг қаердалигини аниқ билмагандан, улар бу ерда эмас, гулханнинг нариги томонида тентираб юрибди деб умид қилганидан, кечагина бир котелокдан овқат еган таржимоннинг ҳалок бўлишига йўл қўйганидан қийналар эди. Бу азоб унинг бутун аъзосини исканжага олган эди. Энди у фақат бир нарса — қувлаш билан тинчланиши мумкин. Бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлашни истамас, Комельковага ҳам ўгирилиб қарамасди.

Женька қаёққа ва нима учун югуриб кетаётганларини биларди. Старшина ҳеч нарса айтмаган бўлса ҳам биларди, аммо қалбида қўрқув йўқ эди. Бирдан бутун вужуди жунбушга келганди, шу боис уни ҳеч нарса изтиробга солмас эди. Женька ўзини қаттиқ идора қилар, шу сабабли уни ҳеч нарса чалғитмасди. Илгари ҳам, эстон аёл уни яшириб қўйганда шундай бўлган эди. Қирқ биринчи йил ёзида, деярли бир йил арвал...

Васков қўлини кўтарди ва у жонҳолатда нафасини ичиға ютди.

— Дамингни ол, — деди Федот Евграфич зўрға эшитиладиган қилиб. — Улар шу ўртада. Яқин орада.

Женька милтиққа суянди, ёқасини тортиб очди. Кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олгиси келарди. аммо душман эшитмаслиги учун оҳиста нафас оларди ва бундан юрак тинчлангиси келмасди.

— Ана улар, — деди старшина.

У тошлар орасидаги тор ёриқдан қараб турарди. Женька ҳам қаради: уларнинг олдидан ўрмон томон бошланган сийрак оқ қайинзорда дарахтларнинг эгилувчан учи сал қимирларди.

— Ёнимиздан ўтишади, — Васков ўгирилмай гапини давом эттирди. — Шу ерда тур. Урдак бўлиб ғаққиллашим биланоқ тош ёки қўндоқ билан ерга ур, улар сен томонга қарасин. Кейин қотиб жим тур. Тушундингми?

— Тушундим, — деди Женька.

— Демак, ўрдак бўлиб ғаққиллаганимда. Ундан олдин эмас.

У ўпкасини тўлдириб чуқур нафас олди-да, тош устидан тўғри оқ қайинзорга сакради.

Энг муҳими уларнинг кўзи қамашиши учун қуёш ботаётган томондан босиш. Иккинчи муҳим иш — елкасига сакраш. Зарб билан йиқитиш, пичоқ уриш, бақиртирмаслик, токи сувга чўккандек, бўлсин...

У яхши жойни танлади. Немислар бу ердан айла-ниб ўтиша олмас, уни ҳам кўришмас эди. Ўзлари эса очиқ жойга чиқишади, чунки у яширинган жой олди-да — оқ қайинзорда кичик яланглик бошланади. Албатта шу ердан хотиржам, беҳато отиши мумкин, аммо ўқ овози асосий группага эшитилмаслигига ишонч камроқ, элдан бурун шовқин кўтариш эса ўзига зиён. Шу сабабли у тўппончани дарров гилофига тикиб, тўполонда тушиб қолмасин деб тасмасини солди. Ўлжа олинган фин пичоғи қинидан енгил чиқишини текшириб кўрди.

Шу пайт баҳорда майин барглар билан ясанган сийрак, оқ қайинзорда немислар биринчи марта очиқ кўринди. Федот Евграфич кутганидек, улар икки киши эди, ўнг елкасига автомат осиб олган норғули олдинда келарди. Тўппончадан отиб тугатишнинг энг қулай пайти, жуда қулай пайти эди, лекин старшина бу фикрдан қайтди. Аммо бунга сабаб ўқ овози чиқишидан қўрқиш эмасди. Соня эсига тушиб кетди. Энди уларнинг осонгина ўлишига йўл қўймайди. Жонга жон,

пичоқ билан ўлдиргани учун пичоқдан ўлим топишади. Ҳозир шундай, фақат шундай бўлиши керак.

Немислар ҳеч нарсадан ҳайиқмай, бемалол келишарди, орқадагиси ҳатто лабларини ялаб, қотган нон чайнаб борарди. Старшина уларнинг қадами катталигини аниқлади, қачон тўғрисига етиб келишларини мўлжаллади, финкани қинидан суғурди ва биринчиси бир сакрашлик жойга етиб келганда икки марта калта ва тез гаққиллади. Немислар дарров бошларини кўтарди. Лекин шу пайт уларнинг орқасида Комелькова қўндоқ билан қояга урди, улар шовқин эшитилган томонга шарт бурилишди, шу заҳоти Васков сакради.

У сакрашни аниқ мўлжаллаган эди: вақт ҳам тўғри танланган, масофа ҳам тўғри ўлчанган эди. Немиснинг устига тушиб, тиззалари билан тирсагини қисди. Фриц нафас олишга ҳам, сесканишга ҳам улгурмаёқ старшина чап қўли билан пешонасидан тортиб, бошини орқага қайирди-ю, таранг бўйнига ўткир пичоқни тортди.

Худди шундай мўлжалланган эди. Қўйдек сўйиб ташлаш керак эди уларни. Бақиринишга улгурмасин, қонига беланиб хирилласин. Фриц қулай бошлаганда комендант унинг устидан сакраб тушиб, иккинчисига ташланди.

Бор-йўғи бир сониягина ўтди, бир сония: иккинчи немис орқасини қилиб турарди, энди ўгирилаётган эди. Лекин иккинчи марта сакрашга Васковнинг кучи етмадими ёки имиллаб қолдими — пичоқ санчолмай қолди. Автоматни уриб туширди, лекин қўлидаги финкани ҳам тушириб юборди, қонга беланган, совун каби сирғанчиқ эди пичоқ.

Бемаъни иш бўлди: жанг ўрнига олишув, муштлашиш. Немис ўрта бўй бўлса ҳам тиришқоқ, чайир чиқиб қолди: Васков шунча уринса ҳам уни эгиб, босиб ололмасди. Тошлар ва оқ қайинлар орасида шох устида олишардилар, лекин немис старшинани енгиланганми ёки кучини кетказгиси келмаганиданми, ҳозирча бақирмасди. Федот Евграфич яна хато қилиб қўйди: немисни маҳкамроқ тутмоқчи бўлган эди, у Васков чангалидан сирғаниб чиқиб, пичоғини қинидан суғуришга улгурди, Васков бу пичоқдан қўрққанидан кўп кучи ва эътибори пичоққа қаратилди-ю, на-

тижада немис унинг устига чиқиб, оёқлари билан гавдасини қисиб олди ва энди ханжарнинг хира тиғи билан унинг томоғига интилди. Ҳозирча старшина унинг қўлини ушлаб турар, ҳозирча ўзини ҳимоя қиларди, лекин фриц бутун оғирлиги билан устидан босар, бу вазият узоқ давом этолмасди. Буни комендант биларди, немис ҳам биларди — кўзлари қисилиб, лаблари қийшайётгани бежиз эмасди.

Бирдан фриц бўшашиб қолди, бўш қопдек бўшашиди, Федот Евграфич олдин тушунмади, биринчи зарбани эшитмаган эди. Иккинчисини эса эшитди: чириган ёғочга урилгандек бўғиқ товуш эшитилди. Юзига иссиқ қон сачради ва немис қийшайган оғзи билан ҳаво ютиб, орқасига ағдарила бошлади. Старшина уни улоқтириб ташлади, пичоқни тортиб олиб, юрагига мўлжаллаб санчди.

Шундан кейингина атрофга қаради: жангчи Комелькова таёқ ушлагандек, милтиқнинг стволидан тугтиб, унинг олдида турарди. Милтиқ қўндоғи қон эди.

— Яша, Комелькова... — старшина бўлиб-бўлиб гапирди.— Сенга миннатдорчилик... эълон қиламан...

Урнидан турмоқчи бўлди-ю, туrolмади. Оғзини балиқдек каппа-каппа очиб, ерда ўтириб қолди. Фақат ҳалиги, биринчисига қаради: бақувват немис экан, хўкиздек бақувват. Ҳали ҳам типирчилар, хириллар, ҳали ҳам қон сачраб турарди. Иккинчиси эса қимирламас эди, ўлим олдидан гужанак бўлганча қотиб қолганди. Иш тугаган эди.

— Мана, Женя,— деди секин Васков.— Улар, демак, яна икки кишига камайди...

Женька бирдан милтиқни ташлаб, энгашганча, маст одамдек тебраниб бута орқасига ўтди. У ерда чўккалаб қолди: кўнгли айнир, қайт қилар ва йиғлар, онасиними, кимнидир чақирарди...

Старшина ўрнидан турди. Ҳамон тиззаси қалтирар, кўкраги оғирди, лекин энди вақтни бой бериш хавфли эди. У Комельковани ўз ҳолига қўйиб берди, биринчи қўл жангида одам ҳаёт қаби табиий бўлган «ўлдирма» деган қонунни босиб ўтганидан ларзага келишини ўз бошидан ўтказгани учун уни чақирмади ҳам. Бунақага ўрганиш, бағритошга айланиши керак, Евғениягина эмас, бошқа жангчилар, бақувват эркаклар ҳам дийдалари қотмагунча қаттиқ азоб чекишган. Бу ерда эса

аёл жонли одамнинг бошига қўндоқ билан урди, хотин киши, табиатан, қотилликни нафрат билан қораловчи бўлажак она. Буни ҳам Федот Евграфич немислар жиноятига тиркаб қўйди, чунки улар инсоният қонунларини поймол этишди ва оқибатда ўзлари қонундан ташқарида бўлиб қолишди. Шунинг учун ҳам Васков ҳали совумаган мурдаларни тинтиётганда фақат ижирғанарди, ўлимтикни айлантириб кўраётгандек жирканарди, холос...

У қидираётганини топди, — ҳозиргина хириллашдан тўхтаб, жони жаҳаннамга кетган новчасининг чўнтагида тамаки халтачасини топди. Унинг, старшина Васковнинг, устига «Азиз Ватан ҳимоячисига» деб тикилиб ёзилган шахсий тамаки халтачасини топди. Қўлига олиб, қисди: Соня келтириб беролмади... Йўлини тўсиб турган сержун қўлни этиги билан тепиб улоқтирди-да, Женьканинг ёнига келди. У ҳамон буталар орасида бўғилиб, пиқиллаб, чўккалаб турарди.

— Кетинг... — деди.

Васков қисилган муштумини Женянинг юзига яқин келтириб, бармоқларини ёзиб, тамаки халтачасини кўрсатди. Женька таниб, дарров бошини кўтарди.

— Тур, Женя.

Туришига ёрдамлашди. Орқага, ялангликка бошлади, Женька эса бир қадам қўйди-ю, тўхтади, бошини сарак-сарак қилди.

— Қўй, — деди Васков. — Қийналганинг етар. Бир нарсани тушунмоқ керак: булар одам эмас. Одам эмас, ўртоқ жангчи, инсон эмас, ҳатто ҳайвон ҳам эмас — фашистлар улар. Демак, уларга фашист деб қара.

Лекин Женька қарай олмасди. Федот Евграфич ҳам қаттиқ турмади. Автоматларни, запас обоймаларни олди, флягаларни ҳам олмоқчи бўлди-ю, Комельковага кўз қирини ташлаб, фикридан қайтди. Жин урсин, катта ўлжа эмас. Женькага эса енгилроқ бўлади, камроқ эслайди.

Васков ўлдирилганларни яшириб ўтирмади: барибир бутун ялангликдаги қонни қириб ташлолмайсан. Бундай қилишнинг фойдаси ҳам йўқ: кеч кириб боряпти, тез орада мадад етиб келиши керак эди. Немисларнинг вақти оз қолганди, старшина бу вақтни улар хавф-хатар остида ўтказишларини истарди. Майли, қийналишаверсин, дозорни ким ўлдирганини тахмин

қилишаверсин, ҳар бир шитирлашдан, ҳар бир соядан чўчишаверсин.

Биринчи кўлмакка дуч келишгандаёқ (яхшиямки бу ерда кўлмаклар малла қиз юзидаги сепкилдек кўп) старшина юзини ювди, амал-тақал қилиб узилган ёқасини гимнастёркасига ёпиштирди.

— Балки ювиниб оларсан?

Женька бош чайқади, йўқ, уни ҳозир гапга сололмайсан, чалғитолмайсан... Старшина хўрсинди:

— Одамларимизни ўзинг топиб бороласанми ёки кузатиб қўяйми!

— Топиб бораман.

— Кетавер. Сонянинг олдига боринглар. Демак, ўша жойга... Балки ёлғиз қўрқарсан?

— Йўқ.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўл. Тушунишинг керак.

— Тушунаман.

— Майли, кетавер. У ерда ўралашиб ўтирманглар, кейин мотам тутамиз.

Ажралишди. Федот Евграфич Женька кўздан йўқолгунча орқасидан ҳараб турди: у зўрға юриб борарди. Душманга эмас, ўз туйғуларига қулоқ соларди. Эҳ, сиз, жангчилар...

Соня ярим юмуқ, хира кўзларини осмонга тикиб ётарди. Старшина унинг кўзларини яна юмиб қўймоқчи бўлди, аммо юмолмади. Шундан кейин Сонянинг гимнастёркаси чўнтагини ечиб, у ердан комсомол билети, таржимонлар курсини битиргани ҳақидаги справка, иккита хат ва фотосуратни олди.

Бу фотографияда граждан кийимидаги кишилар ҳам кўп эди. Ўртадаги ким эканлигини Васков аниқлай олмади: пичоқ қоқ ўртасини тешиб ўтган эди. Соняни эса топди: ён томонда узун энгли, кенг ёқали кўйлақда турибди: ингичка бўйни кўйлақ ёқасидан туртиб чиқиб турибди. У кечаги гапларни, Сонянинг хомушлигини эслади ва алам билан, оддий аскар Софья Соломоновна Гурвичнинг қаҳрамонларча ҳалокати тўғрисида ёзиб юборадиган қариндоши ҳам йўқ, деб ўйлади. Сўнг унинг рўмолини тупуги билан ҳўллаб, қовоқларида қотиб қолган қонни артди-да, шу рўмол билан юзини ёпиб қўйди.

Ҳужжатларни эса ўз чўнтагига солди. Чап чўнтагига, ўзининг партбилети турган чўнтагига солиб қўй-

ди. Енига ўтириб, ҳеч эсдан чиқмайдиган халтачадан тамаки олиб чекди.

Унинг ғазаби босилди, оғриқ ҳам сўнган эди: фақат қайғуга тўла, ҳалқумигача қайғуга тўла, ҳатто томоғи бу қайғудан қичишарди. Энди ўйлаб кўрса, чамаласа, ҳар воқеани ўз жойига қўйиб, бундан кейин қандай ҳаракат қилишни пухталаб олса бўларди.

У дозорларни ўлдириб, ўзини фош қилиб қўйганидан афсусланмасди. Ҳозир вақт унинг фойдасига ишларди, ҳозир ҳамма линиялардан улар ва диверсиячилар ҳақида доклад қилинапти ва жангчилар эҳтимол фрицларни қандай қилиб осонроқ тугатиш тўғрисида инструктаж олишаётгандир. Ун олти кишига қарши тўртовлон уч соат, борингки, беш соат олишишига тўғри келар, бунга бардош бериш мумкин. Бунинг устига улар немисларни тўғри йўлдан чалғитиб, Легонт кўлига йўналтириб юборишди. Кўлни айланиб ўтиш учун эса бир кеча-кундуз юриш керак.

Унинг командаси ҳамма юклари билан келади. Икки киши, рост, икки томонга қараб кетди, уларнинг юки эса қолди ва эҳтиёткор оиладагидек отряд буюмлари кўпая бошлади. Галя Четвертак Соняни кўриб қичқириб, қалтирай бошлаган эди, Осянина жеркиб берди:

— Йиғи-пиғи бўлмасин!..

Шундан кейин Галя жим бўлиб қолди. Сонянинг бош томонига чўккалаб, секин йиғлай бошлади. Рита эса оғир нафас олар, кўзлари қуруқ эди.

— Қани, дафнга ҳозирланглар, — деди старшина.

Болтачани олиб (бунақа ишга белкурак олмаган экан-а!), қабр учун жой излаб тошларни оралаб кетди. Қидирди, нуқул қояларга дуч келарди, қазиб бўлмайди. Тўғри, чуқур топди. Шох-шаббаларни кесиб, остига солди, кейин қайтиб келди.

— Аълочи эди, — деди Осянина. — Нуқул бешга ўқиган, мактабда ҳам, университетда ҳам.

— Ҳа, — деди старшина. — Шеър ўқирди.

Ўзича эса, муҳими бу эмас, деб ўйлади. Энг муҳими — Соня бола кўриши, болаларидан неварга, чевара кўриши мумкин эди. Энди эса ана шу ришта узилди. Инсониятнинг бепоён калавасидан пичоқ билан қирқилган битта ришта...

— Кўтаринглар, — деди у.

Комелькова билан Осянина елкасидан, Четвертак оёғидан кўтарди. Қоқилиб, чайқалиб, кўтариб кетишди, Четвертак янги ясалган шиппак кийган қўпол оёғини судраб босарди. Федот Евграфич эса Сонянинг шинелини кўтариб, орқада борарди.

— Тўхтанглар, — деди у чуқур ёнига келишгач. — Ҳозирча шу ерга қўйинглар.

Чуқур четига ётқизиб қўйишди: боши ўрнашмай, ҳадеб қийшайиб кетаверди, буни кўриб, Комелькова пилоткани чаккасига тираб қўйди. Федот Евграфич эса ўйланиб, қовоғини солиб (хоҳламаганди бунақа қилишни, сираям хоҳламаганди), қарамасдан Осянига буюрди:

— Оёғидан ушлаб тур.

— Нимага?

— Буюргандан кейин ушлайвер-да! У ердан эмас — тиззасидан!

Сонянинг оёғидан этигини ечиб олди.

— Нега?.. — қичқирди Осянина. — Ундай қила кўрманг!..

— Негаки, жангчимиз оёқ яланг, мана нима учун.

— Йўқ, йўқ, йўқ! — Четвертак титраб кетди.

— Бекинмачоқ ўйнаётганимиз йўқ, қизлар, — старшина хўрсинди. — Тириклар ҳақида ўйлаш керак. Урушда фақат шу қонун бор. Ушла, Осянина. Буюраман, ушла.

Иккинчи пойини ечиб, Галя Четвертакка ташлади:

— Кий. Ҳиқилламай кий: немислар бизни кутиб ўтиришмайди.

Чуқурга тушиб, Соняни шинелга ўраб, қабрга қўйди. Устига қизлар узатиб турган тошларни тахлай бошлади. Тепалик ҳосил бўлди: старшина тепаликка пилотка қўйиб, тош билан бостирди. Комелькова эса қабр устига яшил шох қўйди.

— Харитада белгилаб қўямиз, — деди старшина, — урушдан кейин ёдгорлик ўрнатамиз.

Харитадан жойни топиб, белги қўйди. Қараса, Четвертак ҳамон шиппакда турибди.

— Жангчи Четвертак, нима гап? Нега оёғинга киймадинг?

Четвертак титраб кетди:

— Йўқ!.. Йўқ, йўқ, йўқ! Бундай қилиш яхши эмас. Зарарли! Мейннг ойм медицина ходими...

— Етар алдаганинг! — Осянина бирдан қичқириб юборди. — Етар! Ойинг йўқ! Бўлган ҳам эмас! Ташландиқсан, ёлғонни тўқишга ҳожат йўқ!..

Галя йиғлаб юборди. Ҳайвончи синиб қолган ёш боладек хафа бўлиб, аччиқ йиғлади... *

10

— Нима кераги бор бундай гапни, нима кераги бор?— таънаомуз деди Женька ва Четвертакни қучоқлади.— Биз баджаҳл бўлмаслигимиз керак, бўлмаса тошбағир бўлиб қоламиз, немислардек тошбағир бўлиб қоламиз...

Осянина индамади...

Галя чиндан ҳам ташландиқ эди, ҳатто Четвертак деган фамилияни ҳам болалар уйда беришган. Чунки ҳаммадан пакана, бошқалардан нимчорак кам эди.

Болалар уйи собиқ монастирда жойлашган бўлиб, баланд шиплардан семиз, кулранг шиллиққуртлар тўкиларди. Кўп черковлар шошилич равишда турар жойга мосланган бўлиб, деворларидан яхши бўялмаган серсоқол шахслар кўриниб турарди, роҳибларнинг ҳужралари ертўлага ўхшаб совуқ эди.

Ун ёшида Галя шовқин кўтариб, ном чиқарди. Монастир қурилгандан буён бу ерда бундай шовқин бўлмаган эди. Тунда зарурат билан бориб, овозининг борица бақириб, уйни бошига кўтарди. Иссиқ ўринларидан туришга мажбур бўлган тарбиячилар уни нимқоронғи коридорда ётган жойидан топишди ва Галя, соқолли чол ер остига судраб кетмоқчи бўлди, деб содда қилиб тушунтирди.

«Ҳужум ҳақида иш» юзага келди, бу иш бутун округда битта ҳам соқолли одам бўлмагани учун чигаллашиб кетди. Бу ерга келган терговчилар ва ўз ораларидан чиққан Шерлок Холмслар Галядан сабртоқат билан сўраб-суриштиришди ва бу воқеа борган сари янги-янги тафсилотлар билан тўлдирилаверди. Фақат кекса завхоз — жарангдор фамилия топиб бергани учун Галя у билан дўстлашиб қолган эди — во-

қеанинг тагига етди: буларнинг ҳаммаси уйдирма эди.

Галяни анчагача калака қилиб, нафратланиб юришди, у эса мана сенларга, дегандек, эртақ тўқиди. Рост, эртақ «миттивой» эртагига жуда ўхшаб кетарди, лекин, биринчидан, Галянинг эртагида ўғил бола ўрнида қиз бола эди, иккинчидан, эртақда соқолли қариялар ва қоронғи ер қаъри ҳам бор эди.

Эртақ ҳамманинг жонига тегиши биланоқ шон-шуҳрат ўтиб кетди. Галя янги эртақ тўқиб ўтирмади. Бунинг ўрнига болалар уйда роҳиблар кўмиб қўйган хазина ҳақида мишмишлар тарқалди. Хазина излаш дарди тарбияланувчилар орасида юқумли касалдек тарқалди ва қисқа вақт ичида монастырь ҳовлиси ўйдим-чуқур бўлиб кетди. Раҳбарлар бу дардни тугатмай туриб, ертўлалардан кенг оқ кийимли шарпалар чиқа бошлади. Шарпаларни кўплар ўз кўзи билан кўрди ва ёш болалар кечаси ташқарига чиқишдан бутунлай бош тортишди, бунинг оқибати эса аён. Иш фалокат даражасига бориб етди, тарбиячилар алвастиларни қўлга тушириш учун яширин равишда ов қилишга мажбур бўлишди.

Биринчи бўлиб қўлга тушган оқ чойшабга ўралган алвасти Галя Четвертак бўлиб чиқди.

Шундан кейин Галя тинчиб қолди. Яхши ўқир, октябрятлар билан ўйнар, ҳатто яккахон ашулачи бўлишни, узун кўйлакни ва ҳамманинг ҳавас қилишини орзу қилиб юрса ҳам, хорда ашула айтишга рози бўлди. Шу даврда у биринчи муҳаббат нималигини билди, у ҳамма нарсани сирли қилиб кўрсатишга ўрганиб қолганлиги учун, кўп ўтмай бутун уйни ёзишмалар, мактублар, кўз ёши-ю, учрашувлар босиб кетди. Айбдорга яна танбеҳ беришиб, дарҳол ундан қутулиш чорасини кўришди. Юқори стипендия тайинлаб, кутубхоначилар тайёрлаш техникумига юборишди.

Уруш бошланганда Галя учинчи курсда эди, биринчи душанбадаёқ уларнинг группаси ёппасига ҳарбий комиссариатга келди. Группани олишди-ю, Галяни қайтаришди, чунки унинг бўйи ҳам, ёши ҳам армия стандартига тўғри келмасди. Лекин Галя бўш келмай, қайсарлик билан ҳарбий комиссар ҳузурига қатнайверди. Уялмай-нетмай шунақаям ёлғон гапи-

рардики, уйқусизликдан гаранг бўлиб қолган подполковник нима қилишини билмай, истисно тарзида Галяни зенитчиликка юборди.

Орзу амалга ошса, романтика қолмайди. Ҳақиқий ҳаёт эса аччиқ ва шафқатсиз бўлиб, ҳарбий уставларни сўзсиз бажаришни талаб қиларди. Сабрсизлик билан кутилган янгилик тез ўтиб кетди, кундалик ҳаёт эса Галянинг фронт тўғрисидаги тасаввурига сира ўхшамасди. Галя ўзини йўқотиб қўйди, бўшашиб қолди ва кечаси яширинча йиғлайдиган бўлди. Лекин шу орада Женька пайдо бўлди ва ҳаёт яна қувончли бўлиб, тез ўта бошлади.

Галя ёлгон гапирмай тура олмасди. Аниқроғи бу ёлгон эмас, ҳақиқат деб кўрсатилган орзу эди. Шу тариқа медицина ходими бўлган она вужудга келди, бундай ойисининг борлигига Галянинг ўзи ҳам деярли ишонарди...

Кўп вақт беҳуда ўтганидан Васков асабийлаша бошлади. Бу ердан тезроқ кетиш, немисларнинг қаерда эканлигини аниқлаш, уларнинг изига тушиш муҳим эди, кейин, майли, ўлдирилган дозорни топишаверсин. Ана ўшанда улар эмас, старшина қулай вазиятда бўлади. Изма-из бориб, уларни турткилайди, зарур томонга йўналтиради ва... кутади. Ўзимизникилар етиб қелишини, облава бошланишини кутади.

Лекин... ушланиб қолишди; Соняни дафн этишди. Четвертакни этикни кийишга кўндиришди, вақт эса ўтиб борарди. Унгача Федот Евграфич автоматларни текширди, ортиқча милтиқларни — Бричкина билан Гурвичникини пана жойга яшириб қўйди, патронларни тенг бўлашиб берди.

— Ҳеч автоматдан отганмисан? — сўради Осянинадан.

— Ўзимизни автоматдан отганман.

— Ма, фрицларникини ушла. Менимча, ўрганиб оласан, — қандай отишни кўрсатиб, огоҳлантирди: — сурункасига отма: учи кўтарилиб кетади. Қисқа-қисқа от.

Худога шукур, қўзғалишди... У олдинда, Четвертак билан Комелькова ўртада энг орқада эса Осянина борарди. Оҳиста, товуш чиқармай боришарди, лекин яна ҳар ким ўз хаёли билан бўлиб кетганга ўхшайди,

чунки немисларга дуч келишларига сал қолди. Худди эртактагидек мўъжиза бўлди-ю, омон қолишди.

Яхшиямки, старшина уларни биринчи бўлиб кўриб қолди. Тош орасидан чиқди-ю, кўриб қолди: иккитаси рўпарада, қолганлари орқада туришарди. Федот Евграфич етти қадам кечиккандами — уларнинг хизмати шу билан тамом бўларди. Икки сидра отишдаёқ тамом бўлишарди.

Аммо старшина шу етти қадамни қўйиб улгурган эди ва шу сабабли аксинча бўлиб чиқди. Ўзини орқага олишга ҳам, қизларга тарқалинлар деб ишора қилишга ҳам, чўнтагидан гранатани чиқаришга ҳам улгурди. Яхшики, граната запали билан эди: тош орқасидан итқитди-да, портлаши биланоқ автоматдан ўт очди.

Уставда бунақа жанг муқобил жанг деб аталади. Бундай жангнинг муҳим томони шундаки, душман сенинг кучларинг қанчалигини билмайди: сен разведкамисан ёки бош дозормисан, — буни англай олмайди. Шунинг учун бунақа жангда энг муҳими — душмanning ўзини ўнглаб олишга йўл кўймаслик.

Лекин, ўз-ўзидан маълумки, Федот Евграфич бу ҳақда ўйламасди. Бу унга сингиб кетган, бир умрга сингиб кетган, у фақат отиш ҳақида ўйларди. Яна, жангчиларим қаердайкин, ётиб олишдими ёки қочиб кетишдими, деб ўйларди.

Қулоқни қоматга келтирувчи шовқин кўтарилди, чунки фрицлар у яширинган харсангни мўлжаллаб, ҳамма автоматлардан отишарди. Унинг юзини тош зарралари тилиб юборди, кўзига чанг тўлди, у деярли ҳеч нарсани кўрмасди: кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Артишга ҳам вақт йўқ эди.

Автомати затвори орқага урилиб, шарақлади: патрон тугаган эди. Васков шу дақиқадан қўрқарди: қайта ўқлаш учун вақт керак, ҳозир эса ҳар секунднинг қиммати ҳаёт билан ўлчанарди. Автомат жим бўлиши билан немислар олдинга ташланиб, орадаги ўн-ўн беш метрни босиб ўтишсами — иш тамом-вассалом.

Лекин диверсантлар ҳужумга ўтишмади. Бошларини ҳам кўтаришмади, чунки иккинчи автомат — Осянина автомати уларни бош кўтаришга қўймасди.

Нишонга олиб, рўпарадан қисқа-қисқа ўт очиб,

старшинага бир секунд имконият берди. Шу секунд учун бир умр миннатдор бўлмоқ керак.

Уша жанг қанча давом этганини ҳеч ким эслолмади. Одатдаги вақт билан ўлчанса, жанг қисқа бўлди, уставда айтилганидек, муқобил жанг шунақа қисқа бўлади. Агар бошдан кечирганлари сарфланган куч, шиддат ва хавф билан ўлчанадиган бўлса, ҳаётнинг анча-мунчасига, баъзилар учун эса бир умрга татийди.

Галя Четвертак шунақа қўрқдики, бир марта отишга ҳам улгурмади. Юзини тош орқасига яшириб, қўллари билан қулоғини беркитиб ётар, милтиқ бир четга улоқтирилган эди. Женька эса дарров ўзини тутиб олди, шарпани мўлжалга олиб отди. Текказдими, йўқми, униси билан иши йўқ, бу мерганлик майдони эмас, нишонга олишга вақт йўқ.

Икки автомат ва бир милтиқ — бор-йўғи шу, немислар эса бардош беришолмади. Қўрққанлари учун эмас — ноаниқликдан. Бир оз отишиб, чекинишди. Ўт очиб пана қилиб турмай, орқага соқчи қўймай чекинишди. Кейин маълум бўлишича, улар ўрмон ичкари-сига кириб кетишган экан.

Отишма бирдан тўхтади, фақат Комелькова ҳамон отишда давом этар, милтиқ зарбидан елкаси титрарди. Обоймани отиб тугатиб, тўхтади. Ер остидан Васковга қаради.

— Тамом, — Васков хўрсинди.

Чуқур сукунат чўқди, ҳатто қулоқлар шангилларди. Порох ҳиди, чанг, куйинди иси анқирди. Старшина юзини артган эди, кафти қон бўлиб қолди, юзини тош зарралари тилиб юборган эди.

— Ярадор бўлдингизми? — шивирлаб сўради Осянина.

— Йўқ, — деди старшина. — Сен у ёқда қараб тур, Осянина.

Тош орқасидан бошини чиқарган эди, ҳеч ким отмади. Атрофга тикилиб қаради: узоқда — ўрмонга туташиб тетган оқ қайинзорда дарахтларнинг учи қимирлади. Тўппончани ушлаганча оҳиста олдинга сирганиб тушди. Югуриб ўтиб, бошқа қўйтош орқасига яширинди-да яна қаради: портлашдан ҳар томонга сочилиб кетган шохда қон қорайиб кўринди. Қон кўп, лекин жасад йўқ: олиб кетишибди.

Тошлар ва буталар оралаб юриб, диверсиячилар ҳеч қандай заслон қолдирмаганига ишонч ҳосил қилгач, Федот Евграфич хотиржам, тик юриб, шериклари ёнига қайтиб келди. Юзи ачишар, ҳорғинликдан эса икки елкасига тегирмон тоши осиб қўйгандек эди. Ҳатто чеккиси ҳам келмасди. Қани энди чўзилиб ётиб дам олса, ҳеч бўлмаса ўн минут ётиб дам олса, лекин шериклари ёнига етиб келмаёқ Осянина савол берди:

— Ўртоқ старшина, сиз коммунистмисиз?

— Большевиклар партияси аъзосиман...

— Сиздан комсомол йиғилишига раислик қилишни сўраймиз.

Васков ҳайрон бўлиб қолди:

— Йиғилишга?..

Қараса, Четвертак кўз ёшини оқизиб ўтирибди. Комелькова эса порох тутинидан қорайиб кетган, худди лўли қизнинг ўзи бўлиб қолган, ғазаб билан қараяпти.

— Қўрқоқлик!..

Мана-гап нимада экан...

— Йиғилиш ўтказиш — жуда яхши, — жаҳли чиқиб гап бошлади Федот Евграфич. — Йиғилиш — жуда соз нарса! Демак, мажлис ўтказамиз, ўзини йўқотиб қўйганлиги учун ўртоқ Четвертакни қоралаймиз, протоколга ёзиб қўямиз. Шундайми?..

Қизлар индашмади. Ҳатто Галя йиғидан тўхтаб, бурнини тортиб эшитиб турарди.

— Фрицлар эса протоколимизга резолюция қўйиб беришади. Маъқулми шу? Маъқул эмас. Шу сабабли старшина сифатида ҳам коммунист сифатида ҳозирги вақтда ҳар қандай мажлисни бекор қиламан. Бунинг ўрнига шароитни маълум қиламан: немислар ўрмонга кириб кетишди. Граната портлаган жойда қон кўп: демак, кимнингдир кунини битирдик. Демак, ҳисобимча, улар ўн уч киши қолди. Бу биринчи масала. Иккинчи масала шуки, менинг автоматимда отилмаган битта обойма қолди. Сенда-чи, Осянина?

— Бир яримта.

— Шундай дегин. Қўрқоқликка келганда эса, ҳеч қандай қўрқоқлик бўлмаган. Қўрқоқлик қизлар, фақат иккинчи жангда билинади. Буниси эса ўзини йўқотиб қўйиш, холос. Бу тажрибасизликдан бўлган. Тўғримиз, жангчи Четвертак?

— Тўғри...

— Ундай бўлса, кўз ёшингни ва бурнингни артиб олишни буюраман. Осянина олдинга ўтиб, ўрмонни кузатсин. Қолган жангчилар овқатланиб, иложи бори-ча дам олишсин. Саволлар йўқми? Буйруқни бажаринглар.

Жим овқатланишди. Федот Евграфичнинг иштаҳаси йўқ эди, фақат оёғини чўзиб ўтиргиси келар, лекин зўр бериб кавшанарди, чунки куч тўплаш керак эди. Унинг жангчилари бир-бирларига қарамай, ёшларга хос иштаҳа билан овқатланишарди. Шуниси ҳам яхши: шалпайиб, тушкунликка тушиб қолишмабди, ҳозирча ўзларини тутишяпти.

Қуёш пастга оғиб, ўрмон чети қорая бошлаганда старшина-ташвишга тушди. Нима учундир ёрдам кечикяпти, немислар эса шу нимқоронғиликдан фойдаланиб, ё яна унга тўқнаш келишлари, ё четдан айланиб, икки кўл оралиғига ўтиб олишлари, ёки ўрмонда ғойиб бўлишлари мумкин. Ана унда қидириб тополмайсан. Винобарин, аҳволдан хабардор бўлиш учун яна қидирувни бошлаш, яна уларнинг изига тушиш лозим. Шундай қилиш даркор, лекин бунга ҳол қолмаган эди.

Ҳа, ҳозирча иш ўнгидан келмаяпти, чаппасига кетяпти. Жангчини ҳам ҳалок қилди, ўзи қаердалигини билдириб қўйди, бунинг устига дам олиш зарур. Ёрдамдан эса ҳамон дарак йўқ...

Аммо Васков Осянина овқат еб бўлгунча дам олди. Кейин ўрнидан туриб, камарини тортиб боғлади ва қовоғини солиб деди:

— Жангчи Четвертак мен билан бирга қидиришга жўнайди. Бу ерда Осянина бошлиқ бўлиб қолади. Вазифа: орқамиздан узоқ масофа сақлаб юриш. Уқ овозини эшитсанглар, яшириниб олишни буюраман. Биз етиб келгунча яшириниб, кутиб турилсин. Биз қайтиб келмасак, орқага чекининглар. Олдинги позициямиз орқали яширин равишда ғарбга чекининглар. Одамларга дуч келишларинг биланоқ ҳаммасини маълум қилинглар.

Албатта, миясига бундай ишга Четвертак билан бормаслик керак эди, деган фикр келди. Бунақа ишга Комелькова билан бориш ишончлироқ: у синовдан ўтган, бир кунда икки марта синовдан ўтди. Бундай синовдан ўтиш кўпчилик эркакнинг қўлидан келмайди.

Лекин у командир — оддий ҳарбий бошлиққина эмас, ўз қўли остидагилар учун у тарбиячи ҳам бўлиши керак. Уставда шундай деб ёзиб қўйилган.

Уставни эса старшина Васков ҳурмат қиларди. Ҳурмат қилар, ёд билар ва сўзсиз амал қиларди. Шу сабабли Галяга деди:

— Йўлжалта билан шинелни шу ерда қолдирасан. Орқамдан изма-из юр ва нима қилаётганимни кузатиб бор. Нимаики юз берса ҳам овозингни чиқарма. Жим юр, кўз ёшини тий.

Четвертак унинг гапларини тинглар экан, шошилиб ва қўрқиб бош прғарди.

11

Немислар нега жанг қилишдан бош тортишди? Тажриба орттирган кишилар рақибининг ўт очиш қудратига (аниқроқ айтганда, ожизлигига) баҳо бериб, ўзларини тортишдими?

Булар шунчаки саволлар бўлмай, Васков улар устида синчковлиги учунгина бош қотирмаётган эди. Душманни тушунмоқ даркор. Унинг ҳар қандай ҳаракати, жойини ўзгартириши сен учун очиқ равшан бўлиши керак. Ана шундагина худди душман ўйлаётгандек, унинг учун ўйлай бошлайсан. Уруш ахир ким-кимни отиб ўлдиради, деган гап эмас. Уруш — бу ким-кимнинг фикрини билиб олиш. Устав ҳам сенинг каллангни бошқа фикрлардан озод қилиб қўйиш учун, сен узоқроқни ўйлай олишинг учун, нариги томон — душман учун ҳам ўйлаб иш қилишинг учун ёзиб қўйилган.

Лекин Федот Евграфич воқеаларни қанча айлантирмасин, қай томонидан қарамасин, бир нарса аниқ эди: немислар улар ҳақида ҳеч нарса билишмасди. Билишмасди: демак у ер тишлатган ҳалиги иккитаси дозор эмас, балки разведка эди, фрицлар эса уларнинг тақдиридан беҳабар, орқасидан хотиржам келишаётганди. Воқеа шундай бўлган, лекин бундан у ўзига қандай наф чиқара олиши ҳозирча ноаниқ эди.

Старшина ўйлар, бош қотирар, фактларни карт-дек чийлаб кўрар, ишини эса унутмасди. Ҳушёрлик билан, овоз чиқармай борарди. Аммо шабада на бирор товушни, на бирор нарса ҳидини келтирар, шу сабабли Васков ҳозирча тўхтамай йўл босарди. Ҳалиги-дарди-

сар қиз орқада судралиб келарди. Федот Евграфич унга дам-бадам қараб қўярди, лекин танбеҳ беришга лойиқ бирор ножўя ҳаракат қилмасди. Худди буюрилганидек юриб келарди. Фақат енгил, чаққон эмас, бўшашиб йўл босарди. Бу боши устидан визиллаб ўтган ўқнинг асари эди.

Галя эса ўқ ҳақида ўйламасди. Унинг кўз олдида бошқа нарса тўрарди: Сонянинг чўзилиб қолган кулранг юзи, ярим очиқ жонсиз кўзлари ва қондан қотиб қолган гимнастёркаси. Яна... кўкрагидаги иккита тешик. Пичоқ тигидек ингичка тешик. Галя Соня тўғрисида ҳам, ўлим тўғрисида ҳам ўйламас — у пичоқнинг баданга ботишини кўнгил айнигудек аниқ сезар, тананинг қисирлашини эшитар, қоннинг оғир ҳидини сезарди. У ҳақиқий ҳаётдан кўра кўпроқ ўзи тасаввур қилган дунёда яшаган эди ва ҳозир буни унуттишни, унга хотима беришни истар, лекин унута олмасди. Ана шундан қаттиқ ваҳимага тушар, ана шу ваҳима асоратида ҳеч нарсанинг фарқига бормай юриб борарди.

Федот Евграфич буни билмасди, албатта. У ҳозир менинг бошимга тушадиган иш бунинг ҳам бошига тушади, деб ўйлаётган жангчиси аллақачон ўлдирилганлигини билмасди. Немисларга яқинроқ етиб бормай туриб, душманга қарата бир марта ҳам ўқ отмай туриб — у ўлдирилган эди...

Васков қўлини кўтарди: шу ердан ўнг томонга из кетган эди. Тош зарралари устида зўрға билинадиган енгил из бу ерда, мох орасида чуқурроқ ботиб, сув силқиб, қорайиб кўринарди. Фрицлар оғир юк кўтариб кетаётиб, бирдан қоқилиб кетиб, ялпоқ оёқларининг изини қолдиргандек эди.

— Кутиб тур, — шивирлади старшина.

Изни босмай, ўнг томонга юрди. Буталарни эгиб қаради: чуқурликда шошиб-пишиб пала-партиш ташланган шохлар тагида инсон танаши сал билиниб турарди. Васков шохни оҳиста сурди: чуқурда икки мурда тўнкарилиб ётарди. Федот Евграфич чўккалаб ўтириб, уларга тикилди: тепадагисининг энсасида деярли қонсиз тешик қорайиб кўринди, калта қирқилган сочи оловдан жингалак бўлиб қолганди.

«Отиб ташлашибди, — аниқлади старшина — ўзларининг одамларини орқасидан отишибди. Ярадорни ўлдиришибди, демак, қонунлари шундай экан...»

Васков туфлади. Бу энг катта гуноҳ бўлишига қарамай, ўликларга туфлади. Лекин уларга нафратдан бошқа туйғу сезмади: унинг учун улар ҳам қонундан ташқари эди. Инсонни инсон қиладиган фазилатлар чегарасининг нариги томонида туришарди улар.

Инсонни ҳайвондан ўзининг инсон эканлигини тушуниш ҳисси ажратиб туради. Ана шу тушунча йўқ эканми,— демак, у ҳайвон; энг даҳшатли ҳайвон. Бундай ҳайвонга нисбатан ҳеч қандай инсоний туйғу бўлиши мумкин эмас: на инсонийлик, на ачиниш ва на шафқат бор. Савалаш керак бундайларни. Инига қочиб кетгунча савалаш керак. Инида ҳам бир вақт инсон бўлганлиги эсига тушгунга қадар, буни тушуниб етгунга қадар савалаш керак.

Кундузи, бундан бир неча соат бурун олдинга ғазаб етаклаб борган эди. Қонга-қон деган ташналик каби оддий ғазаб етаклаб борган эди. Энди эса бирданига ҳаммаси чекинди, сўнди, тинчланди ва ҳатто... етилди. Нафрат, онгли ўч олишга асосланган нафрат пишиб етилди. Энди бу нафратда жаҳл йўқ эди.

— Демак, қонунлари шундай экан-да?.. Ҳисобга оламиз.

Хотиржамлик билан яна иккитасини чиқариб ташлади: ўн иккита қолди. Бир дюжина.

Четвертак кутиб турган жойга қайтиб келди. Унинг кўзига кўзи тушди-ю, қўрқаётганини кўриб, ичида нимадир узилиб кетгандек бўлди Ич-ичидан, ёмон қўрқаяпти. Бир умрга шундай бўлиб қолмаса-ку, яхши-я. Шу сабабли старшина бир дақиқада ўзини тутиб олиб, унга азиз севгилисига қарагандай жилмайди ва кўз қисиб қўйди:

— У ерда иккитасини тинчитдик, Галя! Иккитасини, демак, ўн иккитаси қолди. Бу ёғи бизга қўрқинчли эмас, ўртоқ жангчи. Биз учун арзимаган гап!..

Бунга жавобан Галя ҳеч нарса демади, ҳатто жилмайиб ҳам қўймади. Бунақа вақтда эркакларнинг жаҳлини чиқариш — болахонадор қилиб сўкиш ёки қулоғи тагига солиш керак — буни Федот Евграфич ўз тажрибасидан биларди. Қиз болани эса нима қилиш керак — буни билмасди. Тажрибаси йўқ, уставда ҳам бундай шароитда нима қилиш кераклиги ҳақида ҳеч гап йўқ.

— Павел Корчагин ҳақида ҳеч нарса ўқиганми-сан?

Четвертак унга телбага қарагандек қараш қилди-ю, лекин бош ирғади. Буни кўриб Федот Евграфич дадиллашди.

— Демак, ўқиган экансан. Мен эса уни худди сени кўриб турганимдек кўрганман. Ҳа. Бизни, жанговар ва сиёсий тайёргарлик аълочиларини Москвага олиб боришган. У ерда эса мавзолейни, ҳар хил саройларни, музейларни кўрдик, у билан ҳам учрашдик. У катта лавозимига қарамай, содда одам экан. Самимий. Бизни ўтқазиб, чой билан меҳмон қилди, хўш, йигитлар, қандай хизмат қилияпсизлар, деб сўради...

— Нега мени алдаяпсиз, нега?— деди секин Галя.— Корчагин фалаж бўлиб қолган. У асли Корчагин эмас, Островский. У ҳеч нарса кўрмайди, қимирлай олмайди, биз ҳам унга, бутун техникум номидан хат ёзганмиз.

— Балки бошқа Корчагиндир?..

Васков уялиб, терга ботиб кетди. Бунинг устига чивинлар қўймаяпти, кечки чивин айниқса хира бўлади.

— Эҳтимол, мен адашгандирман. Билмадим. Фақат бизга...

Олдинда шох қисирлади. Оёқ остида аниқ қисирлади, старшина эса севиниб кетди. У ҳеч қачон ўз ташаббуси билан ёлғончилар қаторига қўшилиб қолмаган эди, ўз қўл остидагилар олдида шарманда бўлмаганди ва шу сабабли она сути оғзидан кетмаган қиздан таъна эшитгандан кўра бир дюжина душман билан олишишга тайёр эди.

— Бута орасига!..— шивирлади у.— Миқ этма!..

Гаяни бута орасига тиқиб, шохларни тўғрилаб қўйишга улгурди, ўзи ёнидаги қўйтош орқасига чўзилди, вақтида яшириниб улгурди. Қараса, яна иккитаси келяпти, лекин зада бўлгандай, эҳтиёткорлик билан автоматни тўғрилаб келяпти. Старшина, немислар бунча жуфт-жуфт бўлиб юришавермаса, деб ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, ҳалиги иккитасининг орқасида ва чапроқда буталар шитирлади. У икки томонда дозорлар келаётганини ва немислар кутилмаган учрашувдан, ҳамда разведкасининг ғойиб бўлганидан ташвишланиб қолганини тушунди.

Старшина уларни кўриб турар, немислар уни кў-

ишмас эди, бинобарин, козир туз ҳар ҳолда старшина қўлида эди. Тўғри, бу ягона устунлик, аммо у кучли зарб бериши мумкин. Фақат бу ерда шошилиш мумкин эмасди, шу боисдан Федот Евграфич бутун танаси билан мохга қапишиб ётар, ҳатто тер босган пешонасидан чивинни ҳайдашга қўрқарди. Майли, пусиб келишаверсин, майли, орқаларини тутиб беришсин, қидирув қаёққа кетаётганини кўрсатишсин, ана шунда старшина ўйин бошлайди, ўзи юради. Ҳозир тузни юради...

Инсон бошига хавф тушганда ё ҳеч нарсага ақли емай қолади, ё икки кишидан кўпроқ ўйлайди. Бири, бундан кейин нима қилсам экан деб режа тузаётганда, бошқаси шу дақиқа ташвишини қилади: ҳамма нарса ни кўриб, билиб туради. Васков ҳам козир туз ҳақида ўйлаётиб, диверсиячиларни бир дақиқа ҳам унутмади. Ўқ, у яхши бекинган, немислар ҳам ундан четроқдан ўтаётгандек, хуллас, бу жойда хавф кутилмасди. Фрицлар жойни бўлақларга кесиб ўтиб боришарди, старшина эса жангчиси билан шу бўлақларнинг нақ ўртасида, рост, бошқа-бошқа бўлақлар ўртасида қолишганди. Демак, нафас олмай кутиш, мохлар ва буталар орасига сингиб кетиш, кейин эса ҳаракат қилиш керак эди. Кейин бирлашиб, нишонни тақсимлаб олиб, қадрдон тўппончаси-ю, немис автоматидан ўт очиш керак.

Афтидан, фрицлар яна ўша йўлни текширишяпти ва эртами-кеч Осянина билан Комельковага дуч келиб қолишлари мумкин. Бу старшинани сўзсиз ташвишлантирарди-ю, лекин унчалик эмасди; қизлар уруш кўрган, нима қилишга ақллари етади ва бемалол ё яшириниб олишлари, ё орқага чекинишлари мумкин. Бунинг устига у ўз юришини немислар олдидан ўтиб, икки ўт орасига кириб қолган дақиқага мўлжаллаб қўйган эди.

Диверсиячилар Четвертак яширинган бутани йингирма метрча сўл томонда қолдириб, рўпарага келишди. Иккала ён томонда келаётган дозорлар кўринмади, лекин Федот Евграфич уларнинг қаердан ўтишини билиб улгурган эди. Ҳеч ким уларга дуч келмайдигандек эди, шунга қарамай старшина автоматни оҳиста предохранителдан туширди.

Немислар энгашиб, автоматларини ўқғалиб кели-

шарди. Дозорлар ҳимоясида бўлганлари учун атрофга деярли қарашмас, ҳар дақиқа рўпарадан ўқ отилишини кутиб, олдинга тикилиб келишарди. Яна бир неча қадамдан сўнг улар Четвертак билан Васков оралигида бўлишлари лозим, худди шу дақиқадан бошлаб, старшина овчидек кўзини қисиб, уларнинг елкасини нишонга олган бўларди.

Буталар шитирлаб, орасидан бирдан Галя отилиб чиқди. Энгашиб, қўллари билан бошини бекитганча, ҳеч нарсаи кўрмай ва ҳеч нарсанинг фарқига бормай, ялангликдан немислар томон югурди.

— А-а-а...

Автомат қисқа тириллади. Ун қадамча наридан noise, югуришдан таранглашган елкасига ўқ санчилди. Галя даҳшатдан бошини чангаллаган қўлларини ёзишга улгурмай, юзтубан йиқилди. Унинг сўнгги қичқириги ғилқилдоқ хириллашга айланди, оёқлари эса, этик учини шохга санчиб ҳали ҳам югурар, типирчилар эди.

Ялангликда ҳамма нарса тинди. Бир неча дақиқагагина тинди, ҳатто, Галянинг оёқлари типирчилаши ҳам тушдагидек секинлашди. Васков эса ҳамма режалари барбод бўлганини, қўлида козир туз ўрнига олтилик қолганини сезмай ҳали ҳам тош ортида ётарди. Ким билади, шу тарзда қанча ётарди-ю, бундан кейин қандай ҳаракат қиларди. Лекин орқада қирсиллаш ва гурсиллаш эшитилдию Васков ўнг томондаги дозор бу ерга югуриб келаётганини тушунди.

Уйлаб ўтиришга фурсат йўқ. Энди вақт ўтган эди, шу сабабли Федот Евграфич энг муҳимини ҳал қилди: немисларни чалғитиб, бу ердан олиб кетмоқчи бўлди. Уларни эргаштириб, чалғитиб, қолган жангчиларидан узоқлаштирмоқчи бўлди. Шу қарорга келгач, энди яширинмай, сакраб турди, Галя устида, энгашиб турган иккитасига қарата ўқ узди, дукиллаш эшитилаётган буталар томон автоматдан сурункасига ўқ узди-да, энгашиб, Синюхин тепалигидан ўрмон томон чопиб кетди.

У бирортасига тегизолдими йўқми, бунини кўрмади: бунга вақти ҳам йўқ эди. Ҳозир немислар орасидан ёриб ўтиб, ўрмонга эсон-омон етиб олиши ва қизларни асраб қолиши шарт эди. Уларни, қолганларини сўзсиз асраб қолиш лозим эди, ўзининг эркаклик ва коман-

дирлик виждони олдида асраб қолишга мажбур эди. Шунчасининг ҳалок бўлгани етар. Шунинг ўзи ҳам бир умрга етарли.

Старшина анчадан буён ўша кечдаги каби югурмаган эди. Буталар орасидан ғизиллаб ўтар, тошлар орасидан сакрар, йиқилар, ўрнидан туриб яна югурар ва боши устида япроқларни узаётган ўқлардан қочиб яна йиқиларди. Ҳар томонда кўзга чалинаётган немисларга қарата қисқа-қисқа ўт очар ва шовқин кўтарарди. Буталарни синдирар, топтар, овози хириллаб бақирар эди, чунки фрицларни ўз орқасидан эргаштирмай чекинишга ҳақи йўқ эди. Ўт билан ўйнашишга, фрицларни чалғитишга тўғри келарди.

У бир нарсадан деярли хотиржам эди: немислар уни қуршаб олишолмасди. Чунки бу жойларни билдирмас, бунинг устига қуршаб олиш учун оз қолишган, энг муҳими, улар ҳалиги тўқнашувни, ўша муқобил жангни унутишмаган: атрофга аланглаб чопишарди. Шу сабабли ҳозирча осонгина қочиб қутулар, фрицларни атайлаб эрмак қилар, улар таъқибни тўхтатмасликлари учун, ўзларини ўнглаб олиб, бу ерда унинг ёлғиз эканлигини, аслини олганда якка ўзи эканлигини тушуниб қолмасликлари учун тўхтовсиз жаҳлини чиқарарди. Якка ўзи.

Бунинг устига туман ҳам ёрдам берарди: ўша баҳор сертуман келганди. Қуёш уфққа огиши билан пастликларни тутун қоплагандек бўлар, туман қуюқлашиб, ҳар бутага ёпишиб олар, сутдай оппоқ бу туманда бир киши эмас, бутун полк бемалол яшириниб олса бўларди. Васков ҳар дақиқа шу булут орасига шўнғиб кетиши мумкин эди — кейин қидираверишсин!

Бироқ ноқулайлиги шундаки, бу туман кўл томонга чўзилиб кетганди. Васков эса, аксинча, фрицларни ўрмонга олиб боришга интиларди, шу сабабли бутунлай ҳолдан тойгандагина туман ичига шўнғирди. Кейин эса, салом фрицлар, мен тирикман... дегандай, яна туман орасидан чиқарди.

Умуман старцинанинг омади келди. Кичикроқ отишмада одамлар илма-тешик бўлган ҳоллар учраган, бу ерда эса омади келди. Ўлим билан беармон бекинмачоқ ўйнади, лекин ўрмонга чопиб борган ёлғиз унинг ўзи эмасди: бутун компания орқасидан таъқиб

қилиб борди, шу ерга келганда унинг автомати сўнги марта шиқиллади-ю, жим бўлиб қолди. Патронлар ту-гаган, қайта ўқлашга патрон қолмаган эди, унингсиз ҳам автомат старшинанинг қўлини шундай чарчатган эдики, Федот Евграфич уни тош остига яшириб, енгиллашиб, қуролсиз чекина бошлади.

Бу ерда туман йўқ эди, ўқлар эса дарахтларга келиб санчилар, пайраҳалар отилиб кетар эди. Энди ўзоқроққа кетиш мумкин, энди ўзи ҳақида ўйлайдиган пайт келди, лекин ғазаби қайнаган немислар уни ярим доира шаклида қуршаб олиб, ботқоққа қисиб қўйиш ва тирик қўлга тушириш умидида дам бермай таъқиб қилиб келишарди. Улар шундай аҳволга тушиб қолишган эдики, старшина уларнинг командири ўрнида бўлганда «тил» учун орденни аямаган, ҳовучлаб берган бўларди.

Энди шундай деб ўйлаган, мўлжаллаб отишмаса керак, деб энди ўзига таскин берганда қўлига ўқ тегди. Тирсагидан пастроққа, юмшоқ жойига тегди, Федот Евграфич эса шошилишда ўқ текканини тушунмади, фарқига бормади, қўлидан иссиқ қон оқиши билан бутага урилиб шилиб олдим, деб ўйлади. Қон кўп кетмас, лекин қуюқ эди. Ўқ венага теккан эди. Васковни совуқ тер босди: ярадор бўлгач узоқ жанг қилолмайди. Энди у ёқ-бу ёғига қараш, ярани боғлаш, дам олиш керак. Лекин бу ерда душман орасидан билдирмай ўтиб кетишнинг, улардан узоқлашиб кетишнинг иложи йўқ. Фақат бир йўл қолди — ботқоққа чекиниш, бор кучи билан югуриши керак.

Бутун кучини шу югуришга сарфлади. Таниш қарағай олдига етиб келганда юраги типирчилаб, нафаси бўғзига тиқилиб қолган эди. Таёқни олди ва бешта таёқ қолганини кўрди, ўйлашга вақт йўқ эди. Немислар оёғи остида ўрмон шатирлар, немислар овози жанглар, немислар ўқи визилларди. Ботқоқдан оролга қандай ўтганини билмайди. Қийишиқ қарағайлар остида ўзига келди. Совуқдан ўзига келди: қалтирар, тиши-тишига тегиб такилларди. Қўли ҳам оғрирди. Нима, совуқдан зирқираяптимикин...

Бу ерда қанча ётганини Федот Евграфич эслай олмади. Кўп вақт ётган бўлса керак, чунки атроф сукунатга чўмган, немислар қайтиб кетишган эди. Тонгга яқин туман қуюқлашиб, чўка бошлади ва бу намлик

Васковнинг суяк-суягигача ўтиб кетди. Аммо энди ярадан қон оқмасди. Қўли елкасигача ботқоқ лойига беланиб, ўқ ўтган тешикни лой беркитиб қўйганга ўхшайди. Старшина лойни кўчириб ўтирмади. Бахтига чўнтагида қолган бинтни олиб, устидан ўраб, атрофга қаради.

Ўрмон ортида тонг ёриша бошлаган, ботқоқ устида эса осмон туманни ерга қапиштириб, баландда ёғду билан ўйнашарди. Лекин бу ерда, пастликда эса совуқ ва туман сут каби қуюқ эди, Федот Евграфич совуқдан қалтираб, флягани орзу қилиб, маъюс ўйларди. Бу совуқдан қутулишнинг бир йўли бор, у ҳам бўлса сакраш, шунинг учун тер чиққунча сакради. Бунгача туман ҳам сийраклаша бошлади. Энди атрофга кўз югуртса бўлади.

Васков қанча тикилмасин, немислар томондан ҳеч қандай хавф сезмади. Албатта, фрицлар унинг орқага қайтишини кутиб, яшириниб олган бўлишлари мумкин. Лекин бундай бўлмаслиги ҳам мумкин, нега деганда, уларнинг назарида ботқоқдан ўтиб бўлмайди, демак, старшина Васковни улар аллақачон чўкиб кетган деб ўйлашади.

Биз томонга, разъездга, тўппа-тўғри Мария Никифоровна ҳузурига олиб борадиган томонга Федот Евграфич қарамади. Бу томонда ҳеч қандай хавф йўқ эди, аксинча, бу томонда ҳаёт бор: ярим кружка спирт, тухум ва меҳрибон бека кутади уни. Старшина бу томонга қарамаса бўларди, қарашга ундаётган туйғудан юз ўгирса бўларди, лекин бу томондан мадад келмаяпти, ҳамон келгани йўқ, шу сабабли старшина бу томонга ҳам назар ташлаб қўярди.

У ерда нимадир қорайиб кўринарди. Нима қорайиб кўринаётганини старшина аниқлай олмади. Бир дақиқа шу қорани бориб кўргиси ҳам келди, лекин сакрайвери чарчаганидан олдин нафасини ростлаб олмоқчи бўлди. Нафасини ростлаб бўлганда тонг анча ёришиб қолганди.— ва — у ботқоқда нима қорайиб кўринаётганини тушунди. Тушунди-ю, дарров ўзи кесган таёқдан таниш қарагай олдида бештаси қолганини эслади. Бешта — демак, жангчи Бричкина бу лаънати ботқоққа таёқсиз тушибди...

Ундан солдатча юбкагина қолди. Бошқа ҳеч нарса — ҳатто мадад етиб келишга умид ҳам қолмади...

...Васков бирдан ўрмондан чиқиб келган диверсантларни санаган тонгни эслади. Чоп томонида Сонянинг шивирлаганини, Лиза Бричкинанинг катта очилган кўзларини, шиппак кийган Четвертакни эслади. Эслади-ю, овозини баралла қўйиб:

— Демак, Бричкина етиб боролмапти... — деди.

Унинг шамоллашдан хириллаб қолган овози ботқоқ устида бўғиқ парвоз қилди-ю, яна ҳаммаси жим бўлиб қолди. Бу фалокат жойда ҳатто чивинлар ҳам гингилламай келиб чақарди, старшина хўрсиниб, ботқоқ томон дадил юрди. Таёққа таяниб, қирғоқ томон юрар экан, шу ботқоқ ўз бағрига абадий олган Бричкина ҳақида, бекордан-бекорга ҳалок бўлган Четвертак ҳақида, Комелькова билан Осянина тўғрисида ўйлар, уларнинг тирик эканлигига умид қиларди. У яна яккаю ягона қуроли — ёнидаги тўппонча экани ҳақида ҳам ўйларди.

Диверсиячилар бу ерда битта одам қолдиргандами, старшина Васков ўт-ўланларга муккасидан кетганча шу ерда чириб кетган бўларди. Уни икки қадам наридан отиб ташлашлари мумкин эди, чунки қирғоқ томонга қараб борар, бу ерда ҳатто яшириниш учун ётиб ҳам бўлмасди. Аммо немислар одам қолдиришмаган эди, шу сабабли Федот Евграфич эсон-омон таниш сойга етиб олди, наридан-бери ювиниб, тўйиб сув ичди. Кейин чўнтагидан қоғоз топиб, қуриган мохдан тамаки ўради, «катуша»ни ёндириб, чекди. Энди ўйлаб олса бўларди.

Кеча душманнинг ролпа-роса йиғирма беш процентини сафдан чиқарган бўлса ҳам, урушни бой бериб қўйибди-да. Бой бериб қўйди, чунки немисларни тутиб тура олмади, шахсий составининг нақ ярмидан ажради, бор ўқ-дорини сарфлаб, битта тўппонча билан қолди. Қандай ваз-карсон кўрсатма, қанчалик ўзингни оқлама, расво бўлди. Энг ёмони, диверсиячиларни қардан қидиришни билмасди.

Васков ўз ёғида ўзи қовуриларди. Очликданми, сассиқ тамакиданми, ёлғизлик ва миясида аридек гужғон ураётган ўйларданми — изтироб чекарди.

Шериклари ёнига бориши керак, албатта, Унинг

қўл остида икки нафар қиз қолди, лекин ақл-идрокли қизлар қолди. Учовлон катта куч, аммо бу кучнинг қўлида қурол йўқ. Демак, у командир сифатида нима қилиш керак ва нима билан жанг қилиш керак, деган икки саволга жавоб тайёрлаб қўйиши керак. Бунинг учун битта йўл бор: аввал ўзи шароитни аниқлаши, немисларни топиб, уларнинг қуролини қўлга киритиши керак.

Кеча югур-югурда немислар ўз уйларидагидек бемалол чопишган, шу сабабли ўрмонда излар кўп эди. Федот Евграфич харитага қарагандек, шу изларга қараб борар, мулоҳаза қилар ва санар эди. Унинг ҳисобича, орқасидан қувлаган немислар ўнтадан ортиқ эмас: бирортаси юклар олдида қолган ёки старшина отишма вақтида яна бирортасини гумдон қилиб улгурган. Аммо кеча нишонга олишга вақти бўлмагани учун ҳозирча немисларни ўн икки киши деб ҳисоблаш ва шунга қараб иш тутиш керак эди.

Шу тариқа, изма-из юриб, ўрмон четига чиқди, у ердан яна Воль-кўл ҳам, Синюхин тепалиги ҳам, ўнг томонга чўзилган кичик қарағайли бутазор ҳам намоён бўлди. Федот Евграфич атрофни кўздан кечириш учун бир оз тўхтади, лекин на ўз шерикларини, на беғоналарни — ҳеч кимни сезмади. Унинг олдида жимлик, сукунат, тонгни фароғат ётарди ва шу фароғат ичида қаердадир немис автоматчилари ва милтиқни қучоқлаб олган икки рус қизи яширинган эди.

Ҳалиги тошлар орасида қизларни қанчалик қидриб топгиси келмасин, старшина ўрмондан чиқмади. У ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, таваккал қилиши мумкин эмасди, сира ҳам мумкин эмасди, чунки ҳамма аламларга ва ночорликка қарамай, у ҳатто хаёлида ҳам ўзини мағлуб ҳисобламасди. Шу сабабли старшина учун уруш ҳали-бери тугаши мумкин эмасди. Федот Евграфич атрофдаги хотиржамликка назар тапшлаб, яна ўрмон ичига шўнғиди ва қояларни айланиб, Легонт кўли томон юрди.

Унинг режаси жўнгина эди. Немислар кеча унинг орқасидан кечгача югуришди, тун ёруғ бўлса ҳам улар тусмоллаб ҳужум қилишолмасди. Бинобарин, улар эрталабгача кутишлари керак, тонгни кутиш учун эса, бирор ҳодиса юз берса, ботқоққа чекинмаслик учун Легонт кўли ёнидаги ўрмондан қулай жой йўқ. Шу

сабабли Федот Евграфич таниш тошлардан нотаниш жойларга жўнади.

Бу ерда у эҳтиёт билан, бир дарахт панасидан иккинчисига ўтиб борарди. Чунки излар бирдан йўқ бўлиб қолди. Лекин ўрмон жимжит, фақат қушлар сакраб ўйнашарди, уларнинг чуғур-чуғуридан Федот Евграфич яқин орада одам йўқлигини ҳис этарди.

Шу тариқа у узоқ юрди, бекорга овора бўлаётгандай, ҳисобда адашиб, энди диверсиячиларни улар йўқ жойдан қидираётгандек туюла бошлади. Аммо ҳозир унинг сезгидан бошқа белгиси йўқ эди, кўнгли эса йўл тўғри танланганини сезиб турарди. Энди ўзини оғчилик сезгисига шубҳалана бошлаган, энди ҳаммасини қайта бошдан ўйлаб, мезонга солиб кўрмоқчи бўлган ҳам эдики, олдидан қуён сакраб чиқди. Ялангликка югуриб чиқди-ю, Васковни сезмай, орқасига қараб орқа оёқларига турди. Одамлардан қўрқиб кетган қуён авваллари одамларни кўрмагани учун қизиқиб орқасига қарарди. Старшина ҳам қуёндек қулоқларини динг қилиб, ўша томонни кузата бошлади. Бироқ у қанча кузатмасин, қанчалик диққат билан қулоқ солмасин, у ерда ҳеч қандай фавқулодда нарса сезмади. Қуён теракзорга қочиб қолди. Федот Евграфичнинг кўзлари тиниб, ёш чиқиб кетди, лекин у ҳамон қимирламай турар, чунки ўз қулоқларидан кўра ҳалиги қуёнга кўпроқ ишонарди. Шу туфайли қуён қараб турган томонга секин, соядек силжий бошлади.

Олдин у ҳеч нарса сезмади, кейин буталар орасидан қандайдир қўнғир нарса кўринди. Бу баъзи жойларини замбуруғ босган ғалати нарса эди. Васков нафасини ичига ютиб, олдинга юрди ва қўли билан буталар орасини ёрди-ю, чўкиб кетган эски кулбанинг моғорлаган деворига дуч келди.

«Легонт кулбаси», — тушунди старшина.

Бурчакка ўтиб, қудуқнинг чириб кетган ёғоч оғзини, ўт босган сўқмоқни ва битта ошиқ-мошиққа илиниб, қийшайиб қолган эшикни кўрди. Тўппончасини чиқариб қулоқлари зингиллаб кетгудай диққат билан қулоқ солиб, эшикка яқинлашди. Кесакига қаради, занг босган дорпеч ва эзилган ўт-ўланларга қаради, зинадаги ҳали қуримаган изни кўриб эшикни кўпи билан бир соатча олдин бузишганини тушунди.

Нега эшикни бузишди, деган савол туғиларди. Немислар ташландиқ кулба эшигини шунчаки қизиқиб бузишмагандир: демак, шундай қилиш зарур бўлган. Демак улар бошпана излашган: балки ораларида ярадор бордир, уни яшириб қўйиш лозим бўлгандир. Старшина бошқа сабаб тополмади ва шу сабабли из қолдирмасликка ҳаракат қилиб, эҳтиёткорлик билан орқага — буталар орасига чекинди. Буталар қалин жойга эмаклаб келиб, қотиб кута бошлади.

Фақат чивинлар унга ҳужум қиларди, қаердадир зағизгон чағиллади. Кейин шох қирсиллаб синди, нимадир жиринглаб кетди ва ўрмон ичидан Легонт кулбасига қараб бирин-кетин ўн икки немиснинг ҳаммаси чиқиб келди. Ўн биттаси юк кўтариб келар (портловчи модда, деб аниқлади старшина), ўн иккинчиси таёққа таяниб, қаттиқ оқсар эди. Кулба олдига келишгач, юкларни бир жойга қўйишди, ярадор дарров инага ўтирди. Бирин портловчи моддани кулбага таший бошлади, қолганлари чекишиб, навбати билан харитага қараб, нима ҳақдадир гаплаша бошладилар.

Васковни чивин талаб, қонини сўрар, у эса кипряк қоқишга ҳам қўрқарди. У немислардан икки қадам нарида тўпнотчасини маҳкам ушлаб ўтирар, уларнинг ҳамма гапларини эшитар, лекин нима дейишаётганига тушунмасди. У лугатдан бор-йўғи саккизта гапни билиб олган, уни ҳам руслар чўзиб гапирсагина тушунарди.

Лекин тусмоллаб ўтиришга тўғри келмади: ўртада турган (бошқалар унинг планшетига қарашаётгани) бошлиқ қўл силтадию ўн киши автоматларини елкасига осиб, ўрмонга йўл олди. Улар ўрмонга кириб кетаётганда ҳалиги юк ташигани ярадорнинг туришига ёрдамлашди ва уни кулбага судраб олиб кирди.

Ана энди Васков нафасини ростлаб, чивинларни қувди. Энди ҳамма нарса равшанлашди. Немислар Синюхин тепалиги томон мева тергани кетишаётгани йўқ. Улар Легонт кўлини лўкиллаб айланишни истамай, қайсарлик билан шу ерга ёпишиб олишди. Ҳозир юкларини қолдириб, у ерга ўтиш жойини текшириб кўриш учун кетишаётган эди.

Улардан ўзиб кетиш старшина учун ҳеч гап эмасди, қизларни топиб, ҳамма ишни яна бошидан бошласа бўларди. Фақат бир нарса — қурол масаласи уни

тутиб турарди. Қўролсиз фрицларнинг йўлини тўсишни ўйламаса ҳам бўлади.

Ҳозир бу кулбада, қийшайган эшик ортида иккита автомат бор. Иккита, бу катта бойлик, лекин бу бойликни қандай қилиб қўлга киритишни Васков ҳозирча билмасди. Уйқусиз тундан кейин, ярадор қўл билан бостириб кириш фойдасиз. Шу сабабли Федот Евграфич шамол қаёқдан эсаётганини аниқлаб, немиснинг кулбадан чиқишини кутди.

Мана, чивин чақаверганидан юзлари шишиб кетган диверсиячи кулбадан ўз ўлимига пешвоз чиқди: сув ичгилари келганга ўхшайди. Автоматини ушлаб, белига иккита фляга осиб, эҳтиёт бўлиб чиқди. Анчагача атрофга тикилиб, қулоқ солиб турди ва ниҳоят деворга ёпишиб турган жойидан қудуқ томон юрди. Ана шунда Васков тўппончани кўтарди, мусобақа вақтидагидек нафас олмай, тепкини оҳиста босди. Уқ овози эшитилди, немисни куч билан олдинга улоқтириб юборди. Старшина ҳар эҳтимолга қарши яна бир ўқ узди, энди яширинган жойидан чиқмоқчи бўлган эдики, тўсатдан, қийшайган эшик ёнида девор тирқишидан учи чиқиб, ялтираб турган автоматни кўриб қолди-ю, жойида қотди. Иккинчиси, ярадори дўстини қўриқлаб турган, ҳаммасини кўрган, демак, қудуқ олдига югуриш ўлимга рўбарў бўлиш билан баравар.

Васковни совуқ тер босди: ҳозир анавч ярадор сурункасига ўқ узади. Шунчаки, осмонга қараб, бўғиқ, ташвишли ўқ узади. Немислар дарров қайтиб келиб, ўрмонни титкилаб чиқишади ва шу билан старшинанинг бу дунёдаги хизмати тугайди. Иккинчи марта қошиб қутулолмайсан...

«Лекин немис нима учундир отмаяпти. У ниманидир кутар, автомат стволини сергаклик билан қимирлатар, шерикларига сигнал бермас эди. Дўсти қудуқ оғзига қулаганини кўрди, ҳали ҳам типирчилаётганини кўриб турибди, лекин ёрдамга чақирмаяпти. Кутяпти... Нимани кутяпти?..»

Васков тушунди. Ҳаммасини тушунди; фашист ўз жонини асрапти. Ўлаётган дўсти, буйруқ кўлга кетган дўстлари унинг учун икки пул: у ҳозир кўринмас рақиб эътиборини ўзига қаратмасликни ўйлапти. Кўзга кўринмас душмандан ўлгудек қўрқади, у йўғон-

лиги бир қучоқ келадиган ходалар орқасида жон сақлаш ҳақида ўйлапти.

Ҳа, ажал кўзига тикилиб қараганда фриц қўрқоқлигини билдириб қўйди. Қўрқоқ экан, старшина буни тушуниб, энгил нафас олди.

Федот Евграфич тўппончасини ғилофига солиб, эҳтиёткорлик билан эмаклаб орқасига қайтди, кулбани тез айланиб ўтиб, қудуққа бошқа томондан яқинлашди. Тахмин қилганидек, ярадор фриц ўлдирилган шериғига қарамасди, старшина унинг ёнига хотиржам эмаклаб келиб, автоматни, белидан запас обоймалар сақланадиган халтани олиб, сездирмай ўрмонга қайтди.

Энди ҳамма нарса тезликка боғлиқ, чунки у айланма йўлни танлади. Бу ўринда таваккал қилишга тўғри келарди, шу сабабли у таваккал қилди ва бу тўғри бўлиб чиқди. Қояларгача борадиган қарағайзорга шўнғиди ва шундан кейингина бир оз дам олди.

Бу ер ўзлари эмаклаб ўтишган таниш жойлар. Шу ернинг қаеридадир қизлар яшириниб олишган. Бирор ҳодиса юз берса, қизларга чекинишни буюрган бўлса ҳам, ҳозир Федот Евграфич қизлар бу буйруқни бажарганларига ишонгиси келмасди. Ишонгиси келмас, ишонишни хоҳламас эди.

Шу ерда дам олиб, немисларнинг овози эшитилма-яптимикин, деб қулоқ солди. Кейин бир кун олдин Осянина билан бирга келган йўлидан Синюхин қоялари томон оҳиста юрди. Унда ҳаммаси тирик эди, Лиза Бричкинадан бошқа ҳаммаси...

Улар ҳар ҳолда чекинишди. Тўғри, узоққа эмас, кеча эрталаб фрицларга томоша кўрсатишган сойнинг нариги томонига чекинишди. Федот Евграфич эса бу ҳақда ўйламай, қизларни эски позицияда, тошлар орасидан тополмай, уларни қидириш учун эмас, ўзини йўқотиб қўйганидан сой бўйига чиқди. Тўсатдан ёлғиз қолганини, ярадор аҳволда ёлғиз ўзи қолганини тушунди ва уни шундай ғам босдики, ҳаммаси миясида қоришиб кетиб, бу жойга паришон ҳолда келди. У сув ичмоқчи бўлиб энди чўккалаган ҳам эдики, шивирлаш эшитилди:

— Федот Евграфич...

Орқасидан қичқариқ эшитилди.

— Федот Евграфич!.. Ўртоқ страшина!..

Бошини кўтарди, улар эса сув кечиб, югуриб келишяпти. Юбкаларини кўтармай, сувдан югуриб келишяпти. Уларга пешвоз югурди, шу ерда, сув ичида қучоқлашиб кетишди. Иккаласи бараварига бўйнига осилиб, лой, тер босган, соқоли олинмаган юзидан ўпшарди...

— Қўйсаларинг-чи, қизлар, нима қиялпсизлар?!

Ўзи эса кўз ёшларини зўрға тутиб турарди. Асаблари бўшашиб қолганга ўхшайди, кўз ёшлари кипригида осилиб турибди. Қизларни елкасидан қучоқлади, учовлон шу тарзда нариги томонга юришди. Комелькова эса унинг пинжига суқилиб, соқол босган юзини силамоқчи бўларди.

— Эҳ, қизалоқларим, қизалоқларим! Бирор нарса едиларингми, бир оз бўлсаям ухладиларингми?

— Уйқи келмади, ўртоқ старшина...

— Энди сизларга қанақасига старшина бўлай, сингилларим? Энди сизларга акадекман. Федот деб чақираверинглар энди. Ёки бўлмаса, оймга ўхшаб Федя деб...

Буталар орасида қоплар, шинеллар, милтиқлар тахлаб қўйилган эди. Васков дарров ўз халтасига ёпишди. Энди тизимчасини ечаётганда Женья сўраб қолди:

— Галка қани?..

Секин, журъатсизлик билан сўради: улар аллақачон ҳаммасини тушунишган эди. Фақат унинг оғзидан эшитиб, аниқлаб олишмоқчи эди.

Старшина жавоб бермади. Индамай халтани ечди, ундан қотган нон, сурёғ ва флягани олди. Учта кружкага қуйди, нонни ушатди. Сурёғни кесди. Жангчиларга тақсимлаб, кружкани кўтарди.

— Ўртоқларимиз мардларча ҳалок бўлишди. Четвертак отишма вақтида ҳалок бўлди, Лиза Бричкина эса ботқоққа чўкиб кетди. Хуллас, Соня билан бирга учта ўртоғимиздан жудо бўлдик. Ҳудди шундай. Аммо бунинг эвазига бир кеча-кундуздан бери душманни шу ерда, кўллар орасида чалғитиб турибмиз. Бир кеча-кундуз!.. Энди яна бир кеча-кундуз вақтдан ютиш — бизнинг навбатимиз. Бизга ёрдам келмайди, немислар эса келишяпти. Хуллас, келинлар, сингилларимизни хотирлайлик, кейин жангга киришга тўғри келади. Менимча, сўнги жанг...

Мусибат бўладики, елкангдан тоғдек босади, эзади, дунё кўзингга қоронғи бўлиб кетади. Қулагандан кейин қарабсанки, яшаса, нафас олса бўлади.

Аммо арзимаган хатоликлар ҳам бўлади. Ўзи арзимаган нарса-ю, оқибати шунақа бўладики, худо кўрсатмасин.

Васков нонуштадан сўнг жангга тайёрланаётиб шунақа азримас хатони аниқлади. Халтасини ағдариб, титкилаб чиқди, ҳар бир буюмни уч мартадан ушлаб кўрди, лекин тополмади.

Запал арзимаган нарса. Лекин запалсиз граната — бир бўлак темир, кесақдек жонсиз темир бўлиб қолади.

— Энди артиллериямиз йўқ, қизлар.

Қизлар хафа бўлишмасин деб кулиб гапирди. Улар эса, нодонлар, бу гапни эшитиб, жилмайишди.

— Ҳечқиси йўқ, Федот, ҳужумни қайтарамиз!

Бу гапни сёл тутулиб, Комелькова айтди. Қизариб кетди. Ўз-ўзидан равшан, тўсатдан, командирнинг исмини айтиш қийин.

Отишиш учун учта милтиқ, иккита автомат-у, тўп-понча бор. Лекин ўнта автоматдан тириллатиб турганда, унчалик ўзингни бежавотир сезмайсан. Эҳтимол, жонажон ўрмонимиз ёрдам қилар. Ўрмон билан сойнинг фойдаси тегиб қолар.

— Ушла, Рита, автоматга запас ўқдон, фақат узоқдан отма. Соининг нариги томонида туришганда, милтиқдан от, автоматни асраб тур. Сойдан ўтиша бошлаганда жуда асқотади. Жудаям. Тушундингми?

— Тушундим, Федот....

Буниси ҳам тутулиб қолди. Васков жилмайиб қўйди.

— Федя десаларингиз осонроқ бўлади. Менинг исми-м чиройли эмас, албатта, лекин бориға барака...

Ҳар ҳолда бир кеча-кундуз немислар учун сабоқ бўлди. Улар жуда эҳтиёткор бўлиб қолишди. Шу сабабли ҳар бир қўйтош орқасига қараб, оҳиста ҳаракат қилишарди. Қўлларидан келганча ҳаммаёқни титкилаб текшириб, қуёш анча кўтарилиб қолганда қирғоқда пайдо бўлишди. Ҳаммаси худо олдингидек такрорланди: фақат бу гал немислар рўпарасидаги ўрмондан қизлар овози эшитилмас, ўрмон ниманидир кутиб, таҳ-

дид қилиб сукут сақларди. Диверсиячилар бу таҳдидни сезиб, нариги томонда, буталар орасида қоралари кўринса ҳам анчагача сув бўйига чиқишмади.

Федот Евграфич сойнинг кенг бурилишида қизларни қолдирди, шахсан ўзи уларга позиция танлаб, ориентирларни кўрсатди. Узига эса бир кун олдин Женька Комелькова ўз танаси билан фрицларни тўхтатган ўша сойдаги бурунчани танлади. Бу ерда қирғоқлар деярли туташиб кетган бўлиб, ҳар икки томонда сув бўйиданоқ ўрмон бошланар, сувни кечиб ўтиш учун бу ердан қулайроқ жой йўқ эди. Бирор асаби таранг душман ўзини тутолмай ўқ узишини кутиб, немислар худди шу ерда тез-тез пайдо бўлишарди. Аммо асабийлар ҳозирча топилгани йўқ, чунки Васков ўз жангчиларига фрицлар сувга тушгандан кейингина отишни қаттиқ тайинлаб қўйган, унча қушларни ҳам чўчитмаслик учун нафасларини ичларига ютиб ўтиришни буюрган.

Ҳамма нарса ёнида, ҳаммаси тахт қилиб қўйилган: автоматлар билан милтиқлар шай. Старшина нариги қирғоқни деярли хотиржам кузатарди, фақат лаънати қўли совуқ теккан тишдек зирқирарди.

У ерда, нариги томонда бунинг акси эди: қушлар жимиб қолган, зағизгон тинмай чағилларди. Бекинмачоқ ўйнаш қачон фрицларнинг жонига тегишини аниқ билиб олиш учун Федот Евграфич ҳаммасини сезиб, баҳолаб, хулоса чиқарарди.

Аммо биринчи ўқни узиш унга nasib қилмади, ўқ овозини кутиб турган бўлса ҳам, старшина чўчиб кетди: ўқ ҳамшиша кутилмаганда, бирданига отилади. Чап томонда, оқимнинг қуйироғида отилди, ундан кейин бирин-кетин ўқ овози янгради. Васков ўша томонга ёради: қайилишда немис сувдан қирғоққа тирмашиб чиқяпти, орқага, шериклари турган томонга чиқяпти, ёнларида ўқ визиллар, лекин унга тегмасди. Фриц тшшлоқда оёғини судраб, эмаклаб қочарди.

Шу пайт ярадорни ҳимоя қилиб, автоматлар тириллади. Старшина жойидан чиқиб, шериклари ёнига югурмоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб қолди. Яхши қилган экан: нариги томонда буталар орасидан қирғоққа бирданига тўрттаси сирғаниб тушди, автоматлар сайраб турганда, унинг ҳимоясида сойдан чопиб ўтиб, ўрмонга яширинмоқчи бўлишса керак. Бу пайт милтиқ иш

бермасди, чунки ҳар отгандан кейин милтиқ затвори-ни тортиб, қайта ўқлаш керак, бундай қилишга эса вақт йўқ. Шунинг учун Федот Евграфич автоматни қўлига олди. Тепкини босиши биланоқ рўпарасидаги буталар орасидан икки олов отилиб, боши узра ҳавони ўқлар кесиб ўтди.

Васков бир нарсани — бу жангда чекиниб бўлмаслигини биларди. Бу қирғоқдан немисга бир қарич ерни ҳам бермаслиги керак. Қанчалик оғир бўлмасин, қаршилиқ кўрсатиш қанчалик бефойда бўлмасин — шу ердан чекинмаслик, шу ерда ўрнашиб туриш керак. Шу позицияни ушлаб туриш зарур, акс ҳолда мажақлаб ташлашади, — унда ҳаммаси барбод бўлади. Федот Евграфичда шундай тўйғу пайдо бўлдики, гўё бутун Россия унинг орқасида, худди у, Федот Евграфич Васков Ватаннинг ёлғиз фарзанди, ҳимоячиси эди. Ҳозир унинг назарида бошқа ҳеч ким йўқ: фақат унинг ўзи, душман ҳамда Россия бор.

У ўзи сезмаган ҳолда милтиқ отишяптими, йўқми деб қулоқ ҳам соларди. Отишяптими — демак, улар тирик. Демак ўз фронтларини ўз Россиясини ҳимоя қилишяпти. Тутиб туришибди!..

У ерда ҳатто гранаталар портлай бошлаганда ҳам Васков қўрқмади. У яқин орада жимлик чўкишини сезиб турарди, чунки немислар душман кучини аниқ билмай туриб, сурункали жанг қила олмас эдилар. Улар ҳам вазиятни эътиборга олишлари ва шунга қараб иш кўришлари керак эди. Рўпарасидан бостириб кела бошлаган тўртови дарҳол чекинди, чекинганда ҳам шундай эпчиллик қилишдики, старшина бирортасини ярадор қилдими-йўқми, сезмай қолди. Буталар орасига кириб, дағдаға қилиб, бир оз отиб туришди-ю, яна жим бўлиб қолишди, фақат сув юзида тутун сузиб юрарди.

Бир неча минут вақтдан ютишди. Рост, бугун ҳисоб минутлар билан ўлчанмаслиги керак, нега деганда ҳеч ердан ёрдам кутиб бўлмайди, шунга қарамай, улар душманини бир узиб олишди, уларга тиш-тирноқли эканларини кўрсатиб қўйишди, энди у иккинчи марта бу ерга эҳтиёт бўлиб бош суқади. Душман яна бирор жойдан, аниқроғи, оқим бўйлаб юқоридан ўтишга жой қидириб кўради, чунки қайилишдан қуйида қоятошлар сойга тик тушган, ўтиш қийин. Демак, дарҳол

ўнг томонга югуриш, бу ерда ўз ўрнига ҳар эҳтимолга қарши қизлардан бирортасини қолдириш керак...

Васков ўз диспозициясини ўйлаб чиқишга улгурмади; орқасидан эшитилган оёқ товуши ҳалал берди, ўгирилиб қаради: Комелькова тўғри буталар орасини ёриб келарди.

— Энгаш!..

— Тезроқ!.. Рита!..

Ритага нима бўлганини Федот Евграфич сўраб ўтирмади: кўзларидан тушуниб олди. Қуролини олиб, Комельковадан олдин етиб борди. Осянина дарахтга суяниб, қарағай остида букчайиб ўтирарди. Тез-тез лабларини ялаб, кулишга уринди, қорнини ушлаб турган қўлларидан қон оқарди.

— Нима тегди?— сўради Васков.

— Граната...

Ритани чалқанча ётқизиб, қўлини ушлади — унинг қўлини қўйиб юборгиси келмас, оғриқнинг зўрайишидан қўрқарди. Ританинг қўлини оҳиста четга сурди-ю, қизнинг куни битганини тушунди... Унга нима бўлганини ажратиб олиш ҳам қийин эди: ҳамма нарса — қон ҳам, йиртилган гимнастёрка ҳам, қорнига ботиб кетган солдат камари ҳам бир-бирига қоришиб кетибди.

— Мато бер!— қичқирди у.— Ич кийимидан бер!

Женька қўллари қалтираб, халтасини йиртиб, ундан енгил, силлиқ нарса олиб тутқазди...

— Шойи эмас, ип газламадан тикилганини бер!..

— Йўқ!..

— Ҳа, жин ургур!..— ўз сафар халтасига ташлашиб, сеча бошлади. Аксига, маҳкам боғлаб қўйган экан...

— Немислар...— Ританинг лаблари шивирлади.— Немислар қаерда?

Женька бир дақиқа унга тикилиб турди, кейин автоматини олиб, орқасига қарамай қирғоқ томон югурди.

Старшина кўйлак, кальсон ва иккита запас бинт олиб қайтиб келди. Рита нимадир деди, аммо Васков эшитмади. Гимнастёрка, юбка ва қонга беланган ичкўйлакни пичоқ билан кесиб, тишларини ғижирлатди. Граната парчаси қорнини чавақлаб, тешиб ўтиб кетган: қоп-қора қон орасида кўкимтир ичаклари титраб

турарди. Устига кўйлакни босиб, бинт билан ўраб боғлай бошлади.

— Ҳечқиси йўқ, Рита, ҳечқиси... Ялаб ўтибди: ичкалар бутун. Тузалиб кетади...

— Қирғоқда автомат тириллади. Яна атрофда ўқлар визиллаб, барглар узилиб туша бошлади, Васков эса ҳамон бинт устидан бинт боғлар, латта дарров қондан хўл бўлиб кетарди.

— Бор... ўша ерга бор...— деди зўрга Рита.— Женька ўша ерда...

Ёнгинасидан ўқлар визиллаб ўтди. Юқоридан эмас, ёнгинасидан, демак, мўлжаллаб отилган, фақат тегмади. Старшина ўгирилиб, тўппончасини чиқарди, липиллаб кўринган қорага қарата иккита ўқ узди: немислар сойдан ўтишган эди.

Женьканинг автомати эса ҳамон қаердадир тириллар, ўт сочар, тобора ўрмон ичкарасига кириб борарди. Васков Комелькова отишмани давом эттириб, немисларни ўз орқасидан эргаштириб кетаётганини тушунди. Эргаштириб кетяпти-ю, лекин ҳаммасини эмас, яна қаердадир диверсиячининг қораси кўринди, старшина унга қарата ўқ узди. Бу ердан кетиш, Осянинани олиб кетиш зарур эди, чунки немислар шу ерда айланиб юришарди, ҳар дақиқа старшина ҳаётидаги сўнгги он бўлиб қолиши мумкин эди.

У, Рита, кўкарган, азобга чидолмай тишлаб қонатиб юборган титроқ лаблари билан нимани шивирлаётганига қулоқ солмай, уни кўтарди. Милтиқни ҳам олмоқчи бўлди-ю, удалай олмади. Ҳар қадам қўйганида ярадор бўлган ва тиш оғриғидек зирқираётган чап қўлида куч қолмаётганини сезиб, буталар орасига югурди.

Юк халталар, милтиқлар, скаткалар ҳамда Женьканинг старшина отиб юборган ич кийимлари қарағай остида қолди. Яп-янги, нафис ва чиройли ичкўйлак...

Женька чиройли кийим кийишни яхши кўрарди. У табиатан қувноқ бўлгани учун кўп нарсадан бемалол воз кечаоларди, лекин уруш олдидан онаси совға қилган ички кийимларни қайсарлик билан армия юк халтасида олиб юрарди. Бунинг учун ҳамиша ҳайфсан, навбатдан ташқари наряд ва бошқа ҳарбий кўнгилсизликларга дуч келса ҳам, ажралгиси келмасди.

Айниқса, битта ичкўйлаги бор эди — жуда ҳам ан-

тиқа эди. Ҳатто Женьканинг отаси ҳам ўзини тута олмай:

— Эй, Женька, буниси энди ҳаддан ташқари. Қаёққа кийиб бормоқчисан? — деганди жаҳл билан.

— Кечага! — мағрур жавоб берганди Женька, отаси бутунлай бошқа нарсани кўзда тутаётганини тушуниб туриб.

Улар бир-бирларини яхши тушунишарди.

— Мен билан тўнғиз овига борасанми?

— Юбормайман! — онаси қўрқиб кетди. — Жинни бўлдингизми, ҳеч вақтда қиз болани ҳам овга олиб борадиларми?

— Майли, ўргансин! — отаси кулди. — Қизил командирнинг қизи ҳеч нарсадан қўрқмаслиги керак.

Женька эса ҳеч нарсадан қўрқмасди. От миниб чоптириб юрар, тирда мерганлик қилар, отаси билан тўнғиз овига пистирмада ўтирар, отасининг мотоциклини ҳарбий шаҳарчада ҳайдарди. Яна кечаларда «Циганочка» билан «Матчиш»га рақс тушар, гитара жўрлигида қўшиқ айтар, олдида ғоз турадиган лейтенантларнинг бошини айлантитарди. Севмасдан, эрмак учун уларнинг бошини айлантитарди.

— Женька, сен лейтенант Сергейчукнинг эс-ҳушини олиб қўйибсан. Биласанми, бугун у менга қандай доклад қилди: «Ўртоқ Евг... генерал...»

— Ёлғон гапиряписиз, дада!..

Бахтли, қувноқ дамлар эди, онаси эса қовоғини солиб, хўрсинарди: кап-катта қиз, эскича айтганда, бўйи етиб қолди-ю, ўзини тутиши... Гоҳ тир, гоҳ от билан мотоцикл, гоҳ тонг отгунча танцабозлик, қучоқ-қучоқ гул кўтарган лейтенантлар, дераза остида серенадалар, шеърый мактублар, — буларнинг барига тушуниш қийин.

— Женечка, бу ишинг яхшимас. Биласанми, шаҳарда сен тўғрингда нима дейишяпти?

— Майли, вайсашаверсин, ойижон!

— Айтишларича, сени полковник Лужин билан бир неча марта кўришганмиш. Унинг оиласи бор, Женечка. Шу ишинг яхшими, ахир?

— Лужинни бошимга ураманми! — Женька елкасини қисар ва қочиб кетарди.

Лужин эса чиройли, сирли ва қаҳрамон эди: Халхин-гол жангида Қизил Байроқ ордени, фин урушида

Қизил Юлдуз олган эди. Женька бу ҳақдаги гапдан ўзини олиб қочиши бежиз эмаслигини онаси сезарди. Сезарди-ю, қўрқарди...

Ота-онаси ҳалок бўлгач, ёлғиз ўзи фронтдан ўтганда Женькани ўша Лужин топиб олди. Топиб олиб, унга суянчиқ бўлди, қизнинг ёлғиз қолганлигидан фойдаландими, ишқилиб ўзига ром қилиб олди. У вақтда Женькага ана шу таянч зарур эди, бошини қўйиб йиглаб олиши, нолиши, эркаланиши ва даҳшатли ҳарбий оламда яна ўзини тутиб олиши учун зарур эди. Ҳаммаси кутганидагидек бўлиб, Женька нолимасди. У ҳеч қачон хафа бўлмасди. У ўзига ишонарди. Ҳозир немисларни Осянинадан узоқлаштириб кетаётганда ҳам ҳаммаси яхши тугашига ишонар ва бунга бир дақиқа ҳам шубҳа қилмасди.

Ҳатто биқинига биринчи ўқ текканда ажабланди, холос. Ахир ўн тўққиз ёшда ўлиб кетиш аҳмоқона, ақл бовар қилмайдиган ноҳақ иш эмасми.

Немислар уни кўрмай ярадор қилишди, япроқлар орасидан ўтган ўқ келиб тегди. Женька пусиб, ўтиб кетишларини кутиши ва балки қўтулиб қолиши мумкин эди. Аммо у ўқи тамом бўлгунга қадар отаверди. Энди қочишга ҳаракат қилмай, ётиб отарди, чунки оқаётган қон билан бирга танасидан қувват ҳам кетаётган эди. Немислар уни рўпарадан отиб ўлдиришди. Кейин эса ўлимдан сўнг ҳам мағрур ва гўзал сиймосига узоқ қараб туришди...

14

Рита яраси оғирлигини, узоқ қийналиб ўлишини биларди. Ҳозирча оғриқ деярли сезилмас, фақат қорни куйиб кетаётганга ўхшар, нуқул сув ичгиси келарди. Лекин сув ичиш мумкин эмас, Рита латгани кўлмакка ботириб, лабига босарди.

Васков уни қулаган арча остига яшириб, устига шохларни ташлаб кетди. Унгача отишма давом этарди, лекин кўп ўтмай бирдан сукунат чўкди. Рита йиглаб юборди. У овоз чиқармай, хўрсинмай йиғлар, юзларидан ёш оқиб тушарди: у энди Женьканинг йўқлигига тушунган эди...

Кейин эса кўз ёшлари ҳам қолмади. Улкан ва уч-

рашиш учун тайёргарлик кўриш зарур бўлган нарса олдида кўз ёши ҳам чекинди. Оёғи остида совуқ, қопқора ўпқон очиларди, Рита унга қатъият билан мардона боқарди.

У ўзига, ўз ҳаётига ва ёшлигига ачинмасди, чунки ҳамиша ўзидан муҳимроқ нарса тўғрисида ўйларди. Ўғли етим қоляпти, касалманд онаси қўлида ёлғиз қоляпти. Рита ҳозир ўғлим урушдан қандай чиқаркин, кейин унинг тақдири қандай бўларкин, деб ўйларди.

Васков тезда қайтиб келди. Шохларни четга улоқтириб, ярадор ёнига индамай чўкди-да, унинг қўлини ушлаб, тебраниб ўтирди.

— Женя ҳалок бўлдимми?

У бош ирғади.

— Халталаримиз йўқ,— деди кейин у.— Халталар ҳам, милтиқлар ҳам йўқ. Ё олиб кетишган, ё бўлмаса беркитиб қўйишган.

— Женя дарров... ўлдими?

— Дарров,— деди Васков, лекин Рита у ёлғон гапираётганини сизди.— Улар қайтиб кетишди. Портловчи моддаларни олиб келишса керак....— у Ританинг хира, ҳамма нарсани тушунувчи назарига кўзи тушиб, бирдан қичқиришга ўтди:— Улар бизни енга олишмади, тушундингми? Мен ҳали тирикман, ҳали мени қулатиш керак!..

У тишларини ғижирлатиб жим бўлиб қолди, қўлини авайлаб ушлаб тебрана бошлади.

— Оғрияптими?

— Мана бу ерим оғрияпти!— у кўкрагига қўлини бигиз қилди:— Шу еримни таталаяпти, Рита. Шундай таталаяптики!... Ахир ҳаммаларингиздан ажрадим, бешалангиздан ҳам ажрадим, нима учун? Унта фриц учунми?

— Нега бундай дейсан.... Ҳаммаси тушунарли, уруш...

— Ҳозирча уруш кетаётган экан, сизларнинг нима учун ҳалок бўлганларинг тушунарли. Урушдан кейин-чи? Нега ҳалок бўлганларингни тушунтириб бўлармикин? Бу фрицларни нега ўтказиб юбормадим, нега шундай қарорга келдим? Сиз, эркаклар, оналаримизни ўқдан сақлаб қололмадингизми, деб сўрашса, нима деб жавоб бераман? Нега оналаримизни ўлим чангалига ташлаб, ўзларинг тирик қолдиларинг, де-

Йишса-чи? Киров темир йўли билан ўртоқ Сталин номидаги Беломор канални ҳимоя қилдикми? Ахир у ерда ҳам соқчилар бордир, бешта қиз-у, тўппончали старшинадан кўпроқ одам бордир у ерда!

— Қўй,— деди Рита секин.— Ахир Ваган каналдан бошланмайди. Бутунлай бошқа жойдан бошланади. Виз эса уни ҳимоя қилдик. Олдин Вагани, сўнг эса канални.

— Ҳа...— Васков оғир хўрсиниб, жим бўлди.— Мен атрофни бир қараб келай, сен ётатур, бўлмаса, дуч келиб қолишса — кунимиз битади.— У тўппончасини чиқариб, нима учундир енгил билан яхшилаб артди.— Ушла, Рита, иккита ўқи қолди, шундай бўлса ҳам тўппонча билан ўзингни хотиржамроқ сезасан.

— Тўхта!— Рита унинг юзи оша узоқларга, шохлар тўсиб турган осмонга қараб ётарди.— Разъездда немисларга дуч келиб қолганим эсингдами? Ушанда шаҳарга, ойимни олдига боргандим. У ерда ўғлим бор, уч яшар. Оти Алик — Альберт. Ойим қаттиқ бетоб, узоқ яшамайди, отам эса бедарак кетди.

— Ташвишланма, Рита, ҳаммасига тушундим.

— Раҳмат сизга.— У кўм-кўк лаблари билан жилмайди.— Сўнгги илтимосимни бажарасанми?

— Йўқ,— деди у.

— Бефойда бу, ахир барибир ўламан. Ортиқча азоб чекаман, холос.

— Мен разведка қилиб, қайтиб келаман. Тунгача ўзимизникилар олдига етиб борамиз.

— Мени ўп.— деди у тўсатдан.

Старшина бесўнақай энгашиб, лабларини уятчанлик билан Ританинг пешонасига тегизди.

— Соқолинг ўсиб кетибди...— деди у кўзини юмиб, эшитилар-эшитилмас қилиб.— Бор. Устимга шохларни ташлагину кетавер.

Унинг кўкмиртир, ичига ботиб кетган ёноқларидан кўз ёши оқиб тушарди. Федот Евграфич оҳиста ўрнидан туриб, Ритани шохлар билан авайлаб бекитди ва немислар қаршисига, сой томонга тез юриб кетди.

Чўнтагида фойдасиз граната оғир силкиниб борарди. Бу унинг ягона қуроли эди...

У шохлар орасида пасайиб, секин чиққан ўқ товущини эшитгандан кўра кўпроқ ҳис этди. Ўрмон сукунатига қулоқ солиб, қимирламай турди, сўнг ишониш-

га қўрқиб, орқага, илдири билан қулаб тушган катта арча томонга югурди.

Рита чаккасидан отган, деярли қон чиқмаган эди. Уқ ўтган тешик атрофида кулранг кукунлар қалин ҳошия ҳосил қилганди, Васков нима учундир шу ҳошияга узоқ тикилди. Кейин Ритани бир четга олиб бориб қўйиб, аввал ётган жойидан гўр қазий бошлади.

Бу ерда тупроқ юмшоқ, қазииш осон эди. Ёғоч билан юмшатиб, ташқарига қўли билан олиб ташлар, илдиларни пичоқ билан кесарди.

Тезда чуқур қазиди, ундан ҳам тезроқ дафн этди ва ўзига дам бермай Женя ётган томонга жўнади. Қўли тўхтовсиз зирқирар, баъзан-баъзан қаттиқ огрирди. Шу сабабли Комельковани тузукроқ дафн қилолмади. Бу ҳақда тўхтовсиз ўйлар, афсуслар ва қовжираган лаблари билан:

— Кечир мени, Женечка, кечир... — деб шивирларди.

У чайқалиб ва қоқилиб Синюхин тепалиги орқали немислар томон борарди. Биттагина ўқи қолган тўп-пончани маҳкам ушлаб олган, у ҳозир фақат немислар тезроқ дуч келишини, яна биттасини қулатиб улгуришни истарди. Чунки ҳоли қолмаганди. Бутунлай ҳолдан тойган — фақат огриқни сезарди. Бутун вужудида огриқ...

Қизиган тошлар устида ошпоқ оқшом сузиб юрибди. Пастликларда туман тўпланяпти, шамол тиниб қолди — чивинлар старшина устида булутдек учарди. Унга эса бу оқиш туман ичида қизларнинг бешаласи кўрингандек бўлди. У ҳамон ниманидир шивирлаб, алам билан бош чайқарди.

Немислар эса кўринмади. Старшина зўрға қадам қўйиб, яширинмай борар, немислар билан дуч келишни истарди, шунга қарамай, немислар унга дуч келишмади, отишмади. Бу жангни тугатиш пайти келди, унга нуқта қўйиш пайти келди ва шу сўнгги нуқта тўп-пончасининг кўкиш ўқдонида турибди.

Тўғри, портлатгичи йўқ гранатаси ҳам бор. Бир парча темир. Уни нега кўтариб юрганини сўрасанг, жавоб беролмаган бўларди. Ҳарбий буюмларни асраш одатига кўра олиб юрарди.

Ҳозир унинг мақсади йўқ, фақат истаги бор эди. У айланиб из қидирмас, мурвати бураб қўйилган ўйин-

чоқдек тўғри кетарди. Немислар эса ҳамон кўринмасди.

У ёш қарағайзордан ўтиб, энди ўрмон ичидан борар, ҳар дақиқа сайин Легонт кулбасига яқинлашарди. Бу ерда у эртадаб осонгина қурулни қўлга киритган эди. У нега у ерга кетаётганини ўйламасди, лекин овчилик туйғуси уни худди шу йўлдан бошлар ва у бу туйғуга бўйсуниб борарди. Шу туйғуга бўйсуниб, бирдан юришини секинлатди, қулоқ солди ва буталар орасига яширинди.

Юз метрча наридан қопқоғи чириган қудуқ ва чўкиб кетган кулба турган яланглик бошланарди. Шу юз метрча масофани Васков овоз чиқармай, шарпа каби босиб ўтди. У кулбада душман борлигини биларди, бунинг сабабини ўзи ҳам тушунтириб беролмас, лекин бўри қаердан қуён чиқиб қолишини билгандек аниқ биларди.

Ялангликдаги бута орасида тўхтаб, кўзлари билан қудуқни, қийшайган кулбани, қорайиб турган буталарни кузатиб узоқ туриб қолди. Қудуқ ёнида ўлдирилган немис жасади энди йўқ эди. У ерда кўзга ташланадиган ҳеч нарса йўқ эди, ҳеч нарса сезилмасди, аммо старшина сабр билан кутарди. Шунинг учун ҳам кулба бурчагидан хира доғ бир оз ажралганда ҳам ажабланмади. У худди ўша ерда соқчи турганини билиб олган эди...

У соқчи олдига узоқ, жуда узоқ юрди. Оёғини худди ухлаётган одамдек секин кўтарар, уни вазнсиздек ерга қўяр ва бирорта шох қисирламаслиги учун оёғини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан босар эди. Шу тариқа ғалати, қуш юриш қилиб ялангликни айланиб ўтиб қимирламай турган соқчининг орқасида пайдо бўлди. Шу қора елка томон тагин ҳам секинроқ, янада оҳиста кела бошлади. У юрмас, балки сузиб келарди.

Бир қадам нарида тўхтади. У анчагача нафасини ичига ютиб, юраги тинчланишини кутди. Тўппончани аллақачон чўнтагига солиб қўйган, ҳозир ўнг қўлида пичоқ ушлаб, бегона одамнинг қўланса ҳидини сезиб турар ва ягона, ҳал қилувчи зарбани бериш учун финкани оҳиста, миллиметрлаб кўтарарди.

У яна куч тўпларди. Кучи эса кам. Жуда кам, чап қўли ёрдам беролмайди.

У бутун кучини, сўнгги томчисигача шу зарбага

сарфлади. Немис деярли овоз чиқармади, фақат галати ҳиқилладию, чўккалаб қолди. Старшина унинг автоматини тортди. Лекин немис йиқилаётиб, автомат қайишига ўралашиб қолди, бу пайтда эса ҳар бир дақиқа ҳисобда эди. Бу ҳиқиллаш ва йиқилиш товушини эшитиб, уйдан чиқиб қолишлари мумкин эди. Шу сабабли Васков ўзининг қуроли-тўппонча билан эшикка ташланди. Фақат чўнтагидан гранатани чиқариб, чап қўлига олишга улгурди. Отилмайдиган бефойда граната ота олмайдиган ярадор қўлида эди. Старшина қийшайган эшикни ланг очиб, сакраб кулбага кирди:

— Хенде хох!..

Улар эса ухлаб ётишганди. Темир йўлга бориш учун сўнгги сафар олдидан тўйиб ухлашарди. Фақат биттаси уйғоқ экан, бурчакка, қуролини олгани ташланди, аммо Васков пайтни қўлдан бермай, немисни отиб ташлади. Гумбурлаш янграб, ўқ немисни деворга улоқтирди, старшина эса бирдан ҳамма немисча сўзларни унутиб қўйди ва бўғиқ овоз билан бақирди:

— Ёт!.. Ёт!.. Ёт!..

У болохонадор қилиб сўкинарди. Остин-устин қилиб сўкинарди...

Йўқ, улар бақирришдан ҳам, старшина ўдағайлаб ушлаб турган гранатадан ҳам қўрқишмади. Унинг ёлғизлигини, неча чақирим ерда унинг ўзи якка-ю, ёлғиз эканлигини хаёлларига келтира олмас, тасаввур қила олмас эдилар. Бу тушунча уларнинг фашист миясига сиғмасди, шу сабабли ерга чўзилишди. Буюрилганидек, ерга қараб ётишди. Тўртталаси ётди, бешинчиси, энг чаққони нариги дунёга равона бўлган эди.

Бир-бирларини камар билан боғлашди, маҳкам боғлашди, сўнггисини эса Федот Евграфичнинг ўзи боғлади-ю, йиғлаб юборди. Ифлос, соқоли қирилмаган юзидан кўз ёшлари оқарди, у совуқдан қалтирар, ана шу кўз ёшлари орасидан кулар ва бақирарди:

— Нима қилолдинг?.. Қўлларингдан нима келди?.. Бешта қиз, бор-йўғи, ҳаммаси бўлиб бешта қизалоқ эди!.. Барибир ўта олмадинглар, ҳеч қаёққа ўта олмадинглар, энди шу ерда чириб кетасанлар, ҳамманг шу ерда чириб кетасан!.. Ўз қўлим билан ҳаммангни ўлдираман, бошлиқлар жазоласа ҳам шахсан ўзим ўлдираман! Майли, кейин мени суд қилаверишсин! Майли, суд қилаверишсин!..

Қўли эса оғрир, шу қадар оғрирдики, бутун бадани ловиллар, фикрлари чалкашиб кетарди. Шу сабабли у ҳушидан кетиб қолишидан жуда қўрқар ва бутун кучи билан ўзини тутишга тиришарди...

Уша сўнгги йўлни у кейин ҳам ҳеч эслолмади. Олдинда немислар боришар, улар гоҳ у томонга, гоҳ бутомонга чайқалишар, чунки Васковнинг ўзи маст одамдек тебраниб борарди. У ана шу тўртта гавдадан бошқа ҳеч нарсани кўрмас, фақат бир нарса ҳақида — ҳушидан кетгудек бўлса; ўқ узишга улгуриш тўғрисида ўйларди. Ҳушини эса сўнгги ришта тутиб турарди, бунинг устига бадани шу қадар оғрирдики, бу оғриқдан у инграб юборарди. Инграб ва йиғлар эди: ниҳоят, ҳолдан тойган эди.

Уларни чақиришганда, рўпарадан ўзимизникилар, руслар келаётганини тушунгандан кейингина ҳушини тутиб турган сўнгги риштанинг узилишига йўл қўйди...

ЭПИЛОГ

... Салом, қария!

Сен ишлаб чарчаб юрибсан, биз эса чанг деган нарсадан асар ҳам йўқ бир бурчакда балиқ овлаб юрибмиз. Тўғри, лаънати чивинлар тинчлик бермайди, лекин бу ер худди жаннатнинг ўзи! Кел, қария, отпускаи олгин-у, биз томонга уч. Бу ерда машинадан асар ҳам йўқ. одамлар ҳам йўқ. Олдимизга ҳафтада бир марта моторли қайиқда нон келади, бошқа вақтда куни билан яланғоч юраверсанг ҳам бўлади. Иккита ажойиб кўл, зоғора балиқлар, хонбалиқ кўп, сой туристлар хизматида. Қўзиқоринларни айтмайсанми!..

Айтмоқчи, бугун моторли қайиқда сочлари оппоқ, яғриндор, бир қўли йўқ қандайдир чол, у билан бирга ракетачи капитан келди. Капитанни Альберт Федотич деб аташади (тасаввур қилиясанми?), у эса чолни содда, хонакичасига ота дейди. Улар бу ерда ниманидир қидиришяпти, нималигини суриштирмадим...

...Кеча ёзиб тугатолмадим: эрталаб ёзаяпман.

Бу ерларда ҳам жанг бўлган экан... Сен билан биз дунёга келмасимиздан олдин жанг қилишган экан.

Альберт Федотич билан отаси мармар тахта олиб

келишибди. Биз қабрни қидириб топдик — сойнинг нариги томонида, ўрмонда экан. Қапитаннинг отаси қабрни ўзи биладиган қандайдир белгиларга қараб топди. Мен мармар тахтани кўтаришиб бормоқчи бўлдим-у — ботинолмадим.

Бу ерда эса тонглар сокин, жуда сокин, фақат бугун эътибор бердим.